

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Διομήδης Μυριανθεύς, αρχιτέκτων

Η σημερινή μορφή του συγκροτήματος της Μονής¹ του Αποστόλου Ανδρέα είναι αποτέλεσμα διάφορων οικοδομικών φάσεων

¹ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται πρωτίστως στον Επίσκοπο Καρπασίας κ. Χριστοφόρο για την ευγενή του πρόσκληση να συμμετάσχω στην παρούσα έκδοση, όπου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της μακρόχρονης έρευνά μου στην οικοδομική ιστορία του προσκυνήματος της Μονής Αποστόλου Ανδρέα στην Καρπασία. Επίσης θερμότερες ευχαριστίες οφείλονται στον πρωτοπρεσβύτερο π. Ζαχαρία Γεωργίου, Πρόεδρο της Διαχειριστικής Επιτροπής της μονής και στην πρεσβυτέρα Μαρούλλα Γεωργίου για την αμέριστη υποστήριξη και φιλοξενία τους κατά τις πολυάριθμες επισκέψεις μου στη μονή.

Η παρούσα εργασία έχει ως βάση το Ερευνητικό Πρόγραμμα «Αποκατάσταση και Ανάδειξη του Μοναστηριακού Κτηριακού Συγκροτήματος της Μονής Αποστόλου Ανδρέα Καρπασίας», που συντάχθηκε κατά τα έτη 2006-2007 από το Πανεπιστήμιο Πατρών, με Επιστημονικό Υπεύθυνο τον Καθηγητή Νίκο Πολυδωρίδη και κύριο ερευνητή τον Καθηγητή Πέτρο Κουφόπουλο. Ο γράφων συμμετείχε στο Πρόγραμμα ως Επιστημονικός Σύμβουλος, με κύριο αντικείμενο τη διερεύνηση της οικοδομικής ιστορίας της μονής. Πολλές ευχαριστίες οφείλονται στο Πανεπιστήμιο Πατρών για την ευγενή άδεια χρήσης, στο παρόν άρθρο, των σχεδίων αποτύπωσης του Ερευνητικού Προγράμματος. Η πλειονότητα των σχεδίων που παρουσιάζονται, προέρχονται από το πιο πάνω αναφερόμενο ερευνητικό πρόγραμμα και έτυχαν επεξεργασίας από τον γράφοντα. Για τη σύνταξη των νέων αξονομετρικών σχεδίων αναπαράστασης συνεργάστηκε ο αρχιτέκτων Στ. Χατζησωτηρίου, ενώ στην επεξεργασία των φωτογραφιών και των σχεδίων συνεργάστηκαν οι Χριστιάνα Τορνάρη-Μυριανθέως, Μαρία Κολίτση και Παρασκευή Σπανούδη, τους οποίους ευχαριστώ ιδιαίτερα.

Σελ 102, Εικ.1. Η νότια κεντρική είσοδος του καθολικού.

Εικ. 2. Η μονή από αέρος, βορειοανατολική άποψη περί το 2010 (D. Rowland, *Κύπρος Άνωθεν*).

Εικ. 3. Μεσαιωνικός ναός. Άποψη από τα νότια (Δ. Μυριανθεύς, 2005).

που ξεκινούν τουλάχιστον από τα μεσαιωνικά χρόνια και συνεχίζονται ως σήμερα. Διά μέσου των αιώνων² η μονή έχει διαμορφωθεί ως ένα ιδιαίτερο και ιδιότυπο κτηριακό συγκρότημα που ξεχωρίζει ανάμεσα στα άλλα μοναστικά σύνολα, τόσο ως προς τη χωροταξική ανάπτυξη και τον τρόπο σύνθεσης των επιμέρους κτισμάτων, όσο και ως προς τα επιμέρους αρχιτεκτονικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά των διαφόρων κτισμάτων που το συνθέτουν (Σχ.1).

Με βάση τα σωζόμενα σήμερα κτίσματα, η κτηριακή ανάπτυξη της μονής μπορεί να θεωρηθεί ότι πραγματοποιήθηκε σε τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη ανάγεται στον 15ο αιώνα όπου τοποθετείται χρονικά ο παλιός ναός, ο οποίος ωστόσο ενδέχεται να διατηρεί και παλαιότερη φάση βυζαντινής εποχής. Η δεύτερη κύρια οικοδομική φάση χρονολογείται στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν ανασυστάθηκε η μονή. Η φάση αυτή περιλαμβάνει τον νεότερο ναό και τα κτίσματα που τον περιβάλλουν. Τέλος η τρίτη οικοδομική φάση περιλαμβάνει τα πολλά σε αριθμό κτήρια φιλοξενίας που οικοδομούνται από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 1960 (Σχ. 2).

Οι τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις είναι εύκολα διακριτές στον χώρο. Η σταδιακή ανάπτυξή τους γίνεται από τα ανατολικά, πλησίον της θάλασσας, όπου βρίσκονται τα παλαιότερα κτίσματα, προς τα δυτικά και σε μεγαλύτερο υψόμετρο, όπου οικοδομούνται τα νεότερα

Νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν από την αποτύπωση και τη μελέτη του οικοδομικού συγκροτήματος της Μονής έχουν παρουσιασθεί από τον γράφοντα στη διεπιστημονική εσπερίδα που πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Κ. Καρρά, αντιπροέδρου της *Europa Nostra* και Προέδρου της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, στην Αθήνα στις 31/01/2006, που έγινε για την προβολή της τεκμηρίωσης και των συμπερασμάτων του Ερευνητικού Προγράμματος και στο Συνέδριο «Ο Απόστολος Ανδρέας στην Ιστορία και την Τέχνη», (Πάτρα 17-19 Νοεμβρίου 2006). Πρώτα συμπεράσματα σχετικής με το θέμα έρευνας έχουν δημοσιευθεί στο Κουφόπουλος, «Οικοδομικό Χρονικό». Τέλος, μια αναλυτική μελέτη του γράφοντος βρίσκεται υπό δημοσίευση στο Φούλιας, *Πρακτικά*.

² Σχετικά με τις παλαιές πηγές και την ιστορία της μονής, βλ. εδώ Α. Φούλιας, «Οι απαρχές της Μονής».

κτίσματα (Εικ. 2). Οι τρεις βασικές οικοδομικές φάσεις ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις τρεις κύριες κτηριακές ενότητες, οι οποίες αναπτύσσονται σε τρία διαφορετικά επίπεδα και έχουν μεταξύ τους σχετική χωροταξική και λειτουργική αυτονομία. Οι προσπελάσεις στα τρία επίπεδα-ενότητες γίνονται από τη νότια πλευρά, είτε μέσω κεκλιμένων επιπέδων και δρόμων στα δυτικά, όπου οι υψομετρικές διαφορές είναι ήπιες, είτε μέσω υπαίθριων κλιμακοστασιών στα ανατολικά, όπου οι υψομετρικές διαφορές είναι μεγαλύτερες.

Οι τρεις κτηριακές ενότητες που συνθέτουν τη μονή είναι: (α) ο παλιός ναός που βρίσκεται στα ανατολικά, κοντά στη θάλασσα και σε ύψος 5 μ. από το επίπεδό της. Σε αυτή την ενότητα περιλαμβάνονται επίσης ο ανατολικός τοίχος προστασίας του ναού από τη θάλασσα και η νότια κιονοστοιχία μαζί με τον υπόγειο χώρο της πηγής-αγιασματος, η κρήνη της οποίας βρίσκεται σε ακόμα χαμηλότερο ύψος, 2 μ. μόλις από το επίπεδο της θάλασσας (Σχ. 1: 1, 2 και Α). (β) ο πυρήνας της μονής, στα δυτικά της προηγούμενης ενότητας και σε υψόμετρο 8 μ. από τη θάλασσα. Πρόκειται για σύνθετο και συμπαγές κτηριακό σύνολο, στο οποίο περιλαμβάνονται ο νεότερος ναός και τα διάφορα κτίσματα που τον περιβάλλουν και αναπτύσσεται σε δύο στάθμες (Σχ. 1: 3, 3α-3δ και Γ) και (γ) ομάδα ισόγειων ανεξάρτητων κτηρίων φιλοξενίας και διαμονής προσκυνητών, που καταλαμβάνουν ευρεία έκταση στα δυτικά των προηγούμενων (Σχ. 1: 4- 32 και Δ, ΣΤ).

Ο μεσαιωνικός ναός

Ο μεσαιωνικός ναός του Αποστόλου Ανδρέα³ βρίσκεται, όπως αναφέρθηκε, στο ανατολικότερο άκρο του συγκροτήματος. Η πρόσβαση σε αυτόν γίνεται μέσω μικρού πλατώματος στη νότια πλευρά του, στο οποίο καταλήγουν δύο υπαίθρια κλιμακοστάσια από τη νότια και δυτική πλευρά (Εικ. 3). Ο ναός είναι ορατός μόνο από τα νό-

³ Η βασική βιβλιογραφία για τον ναό: Enlart, *Gothic Art*, 309-313. Jeffery, *Historic Monuments*, 256-257. Τσικνόπουλλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*. Παπαγεωργίου, *Κατεχόμενα*, 404. Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Πρωτόκλητος».

τια, αφού η δυτική πλευρά του εφάπτεται εξ ολοκλήρου στον βράχο ο οποίος λαξεύτηκε για την κατασκευή του. Άλλες, νεότερες του ναού, κατασκευές τοίχων αποκρύπτουν σχεδόν πλήρως τη βόρεια και την ανατολική πλευρά του.

Ο ναός είναι δίκλιτος και έχει στο βόρειο κλίτος προεξέχουσα, περίπου ημικυκλική, αψίδα ιερού (Σχ. 3). Οι μέγιστες εσωτερικές διαστάσεις του, χωρίς την αψίδα, είναι 6,20 x 8 μ. Το βόρειο κλίτος είναι ελαφρώς μακρύτερο από το νότιο και απολήγει στην αψίδα στα ανατολικά, η οποία παρουσιάζει σημαντική στροφή και απόκλιση σε σχέση με τον άξονα του ναού. Το νότιο κλίτος απολήγει στα ανατολικά σε ευθύ τοίχο. Ο ναός είναι δομημένος με αργολιθοδομή από τοπικούς λίθους. Με λαξευτούς λίθους είναι κατασκευασμένα περιορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως οι νευρώσεις των σταυροθολίων, ο κεντρικός κίονας και τα πλαίσια της θύρας και των παραθύρων. Οι τοιχοποιίες στο εσωτερικό ήταν αρχικά επιχρισμένες με λεπτή στρώση κονιάματος, ενώ οι εξωτερικές ήταν ανεπίχριστες. Σήμερα διατηρούνται περιορισμένα τμήματα των εσωτερικών επιχρισμάτων, ενώ οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων είναι επιχρισμένες με τσιμεντοκονιάματα της δεκαετίας του 1960.

Ο ναός καλύπτεται με τέσσερα σταυροθόλια, τα οποία ενισχύονται με ορθογωνικής διατομής νευρώσεις και φέρονται από τους περιμετρικούς τοίχους και έναν κεντρικό οκταγωνικό κίονα. (Σχ. 4). Οι νευρώσεις των σταυροθολίων έχουν οξυκόρυφη μορφή στα ανατολικά και δυτικά και περίπου ημικυκλική στα βόρεια και νότια. Ο κίονας εδράζεται σε τετράπλευρη βάση με ελαφρώς πυραμιδοειδή μορφή, έχει κυλινδρικό κορμό και δεν φέρει κιονόκρανο. Στο άνω μέρος του έχει οκταγωνική μορφή που διαμορφώνεται με επίχρισμα ως συνέχεια των νευρώσεων των σταυροθολίων που συμβάλλουν στην κορυφή του. Ανάλογη επικάλυψη με επίχρισμα έχουν και οι νευρώσεις των σταυροθολίων όπως και ολόκληρο το εσωτερικό του (Εικ. 4). Σήμερα σε μεγάλο βαθμό το επίχρισμα έχει απολεσθεί ή βρίσκεται σε

Εικ. 4. Μεσαιωνικός ναός.
Άποψη βόρειου κλίτους
προς τα δυτικά
(Δ. Μυριανθεύς, 2005).

Εικ. 5. Μεσαιωνικός ναός.
Άποψη εσωτερικού προ του
1896 (Vaivre, Plagnieux,
Enlart).

Εικ. 6. Μεσαιωνικός ναός. Άποψη από τα νότια (Vainre, Plagnieux, *Enlart*).

Εικ. 7. Γενική άποψη μονής από τα νοτιοανατολικά τη δεκαετία του 1960.

κατάσταση εκτεταμένης αποσάθρωσης. Κατά τον C. Enlart⁴ η ύπαρξη επιχρίσματος υποδεικνύει πρόθεση για διακόσμηση με τοιχογραφίες που δεν έγιναν. Στα λίγα σωζόμενα σήμερα τμήματα επιχρισμάτων διακρίνονται με δυσκολία ακιδογραφήματα (graffiti) τα οποία ήταν εμφανώς περισσότερα και ευκρινέστερα στα τέλη του 19ου αιώνα (Εικ. 5). Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για τα ονόματα προσκυνητών και τόπους προέλευσης τους ενώ σποραδικά αναγράφονται και ορισμένες χρονολογίες.⁵

Η μοναδική είσοδος στον ναό βρίσκεται στο μέσο περίπου της νότιας πλευράς. Πρόκειται για απλό οξυκόρυφο άνοιγμα με πλαίσιο από λαξευτούς λίθους, χωρίς διακοσμητικά στοιχεία. Παράθυρα υπάρχουν μόνο δύο, ένα στον βόρειο τοίχο και ένα στον νότιο του βόρειου κλίτους, σήμερα φραγμένα από νεότερες επεμβάσεις. Στην αψίδα του ιερού υπάρχουν δύο μικρά φωτιστικά ανοίγματα και άλλο ένα στον ανατολικό τοίχο, πάνω από την αψίδα, επίσης σήμερα φραγμένα. Ο ναός διαθέτει μικρή κόγχη προθέσεως στο βόρειο τμήμα του ανατολικού. Παλαιότερα διέθετε στο βόρειο κλίτος λιθόκτιστο επιχρισμένο εικονοστάσιο (Εικ. 5). Στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους υπάρχει ορθογώνια κόγχη – προσκυνητάρι με λαξευτό πλαίσιο. Το μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο στο εσωτερικό του είναι το κλειδί των νευρώσεων στο βορειοανατολικό σταυροθόλιο, η όψη του οποίου διαμορφώνεται με γεωμετρικά μοτίβα. Κατά τον Enlart,⁶ πρόκειται για φτωχό και πρόχειρα λαξευμένο κατασκεύασμα.

Στην νοτιοανατολική γωνία του ναού υπήρχε παλαιότερα λίθινο προεξέχον στοιχείο σε μορφή φουρουσιού όπως αποτυπώνεται στο σχέδιο (Σχ. 5, σημείο Α) και τη φωτογραφία του Enlart (Εικ. 6). Το φουρούσι, που σήμερα δεν σώζεται, ήταν στη θέση γένεσης τόξου, κατά τον άξονα βορρά - νότου το οποίο το πιθανότερο δεν κατασκευάστηκε ποτέ.

⁴ Enlart, *Gothic Art*, 311.

⁵ Ευδιάκριτες είναι οι χρονολογίες 1813, 1871 Ιουλίου 28, 1881.

⁶ Enlart, *Gothic Art*, 311.

Στη βόρεια και ανατολική πλευρά του ναού υπάρχει ψηλός τοίχος προστασίας από τη θάλασσα, μεταγενέστερος του ναού, άγνωστης ωστόσο εποχής κατασκευής (Εικ. 7). Στη βόρεια πλευρά ο τοίχος είναι κατασκευασμένος σε απόσταση 1,60 μ. από τον βόρειο τοίχο του ναού και έχει μικρό φωτιστικό άνοιγμα στην προέκταση του βόρειου παραθύρου του ναού. Στην ανατολική πλευρά, ο τοίχος κτίστηκε σε επαφή με την αψίδα του ιερού, την οποία αποκρύπτει πλήρως, επεκτείνεται προς τα νότια και έχει συνολικό μήκος περί τα 26 μ. Διαθέτει μικρό φωτιστικό άνοιγμα στην προέκταση του παραθύρου της αψίδας του ιερού, ενώ στο μέσο περίπου του μήκους του έχει άνοιγμα θύρας από το πλάτωμα του ναού προς το χαμηλότερο επίπεδο της κρήνης του Αγιάσματος. Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, σε επαφή με την αψίδα του ιερού, σώζεται κτιστή κλίμακα που οδηγεί, από το επίπεδο του πλατώματος, σε ψηλότερη στάθμη πάνω από την αψίδα και στη βόρεια πλευρά του ναού. Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα υποδεικνύει ότι η κλίμακα είναι μάλλον σύγχρονη⁷ με τον ανατολικό τοίχο.

Στη νότια πλευρά του ναού, σε απόσταση 3,80 μ. από αυτόν, υπάρχει παράλληλα στο ναό τοξοστοιχία δύο τόξων που εκτείνεται από το δυτικό πέρασ του ναού μέχρι τον ανατολικό τοίχο προστασίας. Η στέγαση της στοάς σήμερα δεν σώζεται και δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την αρχική μορφή της. Πιθανότατα αυτή ήταν ένα οριζόντιο, βατό δώμα. Τα τόξα φέρονται από τον κεντρικό τετράγωνο πεσσό και δύο ακραίους, άνισων διαστάσεων, πεσσούς. Ο ανατολικός πεσσός φαίνεται ότι δεν έχει κατασκευαστική σύνδεση με τον ανατολικό τοίχο και, επομένως, είναι νεότερός του. Ο δυτικός πεσσός είναι μόνο κατά το άνω ήμισυ ορατός αφού φαίνεται ότι εδράζεται στον βράχο και το κλιμακοστάσιο. Η εποχή ανέγερσης της τοξοστοιχίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Μέρος της ενδέχεται να είναι των νεότερων χρόνων, ίσως των μέσων του 19ου αιώνα. Μαζί με την τοξοστοιχία φαίνεται ότι κατασκευάστηκε και το δυτικό κλιμακοστάσιο, που οδηγεί από το πλάτωμα του ναού στην ψηλότερη στάθμη, στα δυτικά.

⁷ Νικολάου, «Νέα στοιχεία».

Η κατασκευή του έγινε με λάξευση του βράχου και προσθήκη λίθινων σκαλοπατιών. Η διαμόρφωσή των σκαλοπατιών έγινε σε σχήμα Γ έτσι ώστε να περιβάλλουν τον κεντρικό πεσσό της τοξοστοιχίας (Σχ. 3). Το νότιο κλιμακοστάσιο πρόσβασης στον ναό κατασκευάστηκε αργότερα, ίσως στις αρχές του 20ού αιώνα, αφού δεν φαίνεται να υπάρχει στη φωτογραφία του Enlart· είναι επίσης κατασκευασμένο με μερική λάξευση του φυσικού βράχου και προσθήκη λίθινων σκαλοπατιών. Η ακριβής μορφή της αρχικής πρόσβασης στον ναό είναι άγνωστη· πιθανότατα γινόταν από μονοπάτι, στη νότια πλευρά του.

Ο ναός οικοδομήθηκε σε επαφή με σπήλαιο – πηγή, που βρίσκεται κάτω και δυτικότερα από αυτόν. Για την παροχέτευση του νερού της πηγής – αγιάσματος είχε διαμορφωθεί κάτω από το ναό σύστημα υπόγειων αγωγών. Ο υπόγειος χώρος διαθέτει δύο τμήματα. Το πρώτο τμήμα, που περιλαμβάνει το σπήλαιο με την πηγή, βρίσκεται δυτικά των ορίων του ναού και έχει κάτοψη ακανόνιστου τετράπλευρου σχήματος, με οροφή τον φυσικό βράχο. Στη νοτιοδυτική του γωνία βρίσκεται το στόμιο της πηγής (Εικ. 8). Στο ανατολικό άκρο του χώρου αυτού υπάρχει οξυκόρυφο αψίδωμα στο οποίο εδράζεται ο δυτικός τοίχος του ναού και πιθανόν να είναι σύγχρονό του (Εικ. 9). Το δεύτερο τμήμα των υπόγειων χώρων αποτελείται από δύο στοές, περίπου κάθετες μεταξύ τους, που καλύπτονται με ημικυκλικούς θόλους. Οι στοές έχουν μεγάλες διαστάσεις (0,90 μ. πλάτος x 1,80 μ. ύψος) και λειτουργούν ως χώρος συλλογής και αποθήκευσης του νερού. Η κατά το μήκος στοά βρίσκεται κάτω από το βόρειο κλίτος του ναού, ενώ η εγκάρσια είναι παράλληλη με τον δυτικό τοίχο του. Στο σημείο συνάντησης των δύο υπάρχει σήμερα στόμιο πηγαδιού. Κατά την επίσκεψη του Enlart, όπως φαίνεται στο σχέδιό του, υπήρχαν δύο στόμια πηγαδιών εντός του ναού και ένα εκτός αυτού, στο πλάτωμα της νότιας πλευράς. Το στόμιο του νότιου-εξωτερικού πηγαδιού αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες.⁸ Η κατασκευή των υπόγειων θολωτών αγωγών και η ενοποίηση των πηγαδιών φαίνεται ότι έγι-

⁸ Στο ίδιο.

νε λίγο μετά την επίσκεψη του Enlart, πιθανότητα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Κατά την κατασκευή των υπόγειων αγωγών, ενοποιήθηκαν τα δύο εντός του ναού πηγάδια με τη θολωτή κατασκευή (Εικ. 10) και έγινε υπόγεια σύνδεσή τους με το τρίτο, εκτός του ναού, πηγάδι. Στη φωτογραφία του Enlart (Εικ. 5), διακρίνεται τμήμα του δαπέδου του ναού διαστρωμένο με πλάκες, καθώς και τμήμα του βόρειου κλίτους, χρωμάτινο και λασπώδες. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι υπερχειλίζαν τα πηγάδια, όπως και ότι δεν υπήρχαν τότε οι υπόγειοι αγωγοί.

Στο ανατολικό άκρο των υπόγειων αγωγών βρίσκεται και το στόμιο απορροής στην κρήνη του αγιάσματος. Οι αγωγοί διαθέτουν σύστημα υπερχειλίσης, για παροχέτευση του νερού όταν γεμίζουν. Η κρήνη του αγιάσματος, που συνδέεται με την κατασκευή των υπόγειων αγωγών, φαίνεται ότι είχε τη σημερινή περίπου μορφή ήδη από το 1915 (Εικ. 11) και πρέπει να θεωρηθεί ότι η χρονιά αυτή είναι το *terminus ante quem* για την κατασκευή των υπόγειων αγωγών.

Κατά την κατασκευή των υπόγειων αγωγών καταστράφηκε το προϋπάρχον δάπεδο και ακολούθησε η υπερύψωσή του. Κατά την πρόσφατη (2015) ανασκαφική εργασία, έγινε αφαίρεση του νεότερου, από μωσαϊκές πλάκες, δαπέδου (1946) και αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα παλαιότερου δαπέδου μπροστά από την κόγχη της Πρόθεσης και κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του νότιου κλίτους.⁹ Το δάπεδο αυτό, που φαίνεται σύγχρονο του ναού,¹⁰ είναι από (γυψο)μάρμαρο (Εικ. 12) και βρίσκεται σε ύψος περίπου 50 εκ. χαμηλότερα από την κορυφή των θολωτών αγωγών. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε, σε ακόμη χαμηλότερο υψόμετρο, οριζοντίωση του βράχου, η οποία, κατά την ανασκαφεία, πιθανώς συνιστά υπόστρωμα παλαιότερου δαπέδου.¹¹ Επιπλέον, κατά την κατασκευή των υπόγειων αγωγών έγινε αναγκα-

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Στο ίδιο.

¹¹ Στο ίδιο.

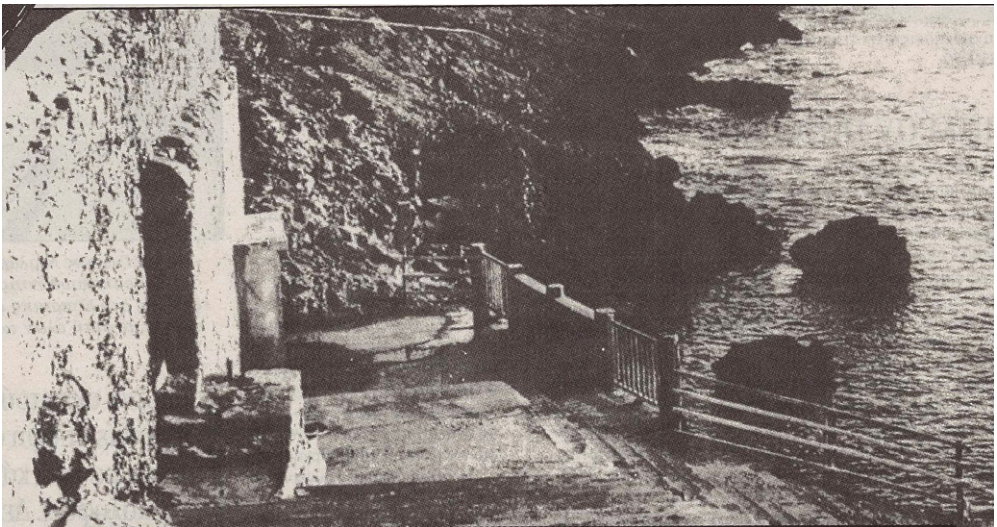
Εικ. 8. Υπόγειο σπηλαίου Αγιάσματος, άποψη προς τα νοτιοδυτικά. Διακρίνεται το στό-μιο απορροής του νερού σε μορφή υδρορρόης (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

Εικ. 9. Υπόγειοι θολωτοί αγωγοί, άποψη προς τα δυτικά. Στο βάθος ο χώρος της σπηλαιώδους πηγής, στο μέσο το οξυκόρυφο τόξο που φέρει τον υπερκείμενο δυτικό τοίχο του ναού και άνω το στόμιο του σημερινού πηγαδιού (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

Εικ. 10. Βόρειος υπόγειος θολωτός αγωγός, άποψη προς τα ανατολικά. Στα δεξιά ο δυτικός αγωγός (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

Εικ. 11. Πλάτωμα του Αγιάσματος, άποψη από τα νότια (εφ. *Ελευθερία*, 4.9.1915).

Εικ. 12. Βόρειο κλίτος του μεσαιωνικού ναού, από τα δυτικά μετά την ανασκαφική εργασία του 2015. Διακρίνονται οι ανασκαφικές τομές και στη ΒΑ γωνία το μαρμάρινο δάπεδο (Δ. Μυριανθεύς).

Εικ. 13. Πλάτωμα του Αγιάσματος, άποψη από τα νοτιοανατολικά προ του 1967 (Φωτό Βατυλιώτη, Τσικνόπουλλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*).

στική καταστροφή και του λιθόκτιστου εικονοστασίου, τμήματα του οποίου αποκαλύφθηκαν κατά την πρόσφατη ανασκαφική εργασία.¹²

Το μικρό πλάτωμα της κρήνης-αγιάσματος είναι προσβάσιμο από τη νότια πλευρά μέσω φαρδιάς λίθινης κλίμακας. Προς την πλευρά της θάλασσας διέθετε στηθαίο και κιγκλίδωμα προστασίας, όπως και λίθινη κλίμακα καθόδου σε μικρή προβλήτα για τις βάρκες, που υπήρχε μέχρι και τη δεκαετία του 1970 (Εικ. 11 και 13). Οι κατασκευές αυτές δεν υφίστανται σήμερα. Κατά τη δεκαετία του 1980(;) τοποθετήθηκε μεγάλος αριθμός βράχων για τη δημιουργία κυματοθραύστη, προστατεύοντας σημαντικά την περιοχή από τη διάβρωση των κυμάτων, αλλοιώνοντας ωστόσο τη μορφή του κολπίσκου και της προβλήτας.

Στην παρούσα φάση δεν μπορούν να προσδιοριστούν με απόλυτη ακρίβεια οι οικοδομικές φάσεις του παρεκκλησίου και των γύρω κατασκευών. Ενδέχεται κατά τις επικείμενες εργασίες αποκατάστασης να τεκμηριωθεί ακριβέστερα η αλληλουχία των οικοδομικών φάσεων και, ίσως προκύψουν στοιχεία για τη χρονολόγησή τους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον ζήτημα, που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, είναι το κατά πόσον υπάρχει παλαιότερη του 15ου αιώνα οικοδομική φάση στον ναό.

Όπως έχει λεχθεί και παραπάνω, η αψίδα του ιερού και τμήμα του βόρειου τοίχου παρουσιάζουν σημαντική απόκλιση από τον κυρίως ναό. Ο άξονας της αψίδας έχει στροφή 13° από τον κατά μήκος άξονα του ναού. Η υπερβολική έλλειψη κανονικότητας μεταξύ των δύο οδήγησε στην αρχική υπόθεση ότι η αψίδα ανήκει σε προγενέστερο κτίσμα, ίσως σε βυζαντινό ναό¹³, ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον μεγαλύτερο, δίκλιτο, γοθικό ναό. Ο Enlart υποθέτει ότι το άνοιγμα του παραθύρου στον βόρειο τοίχο φαίνεται να είναι αρχαίο και ίσως αρχικό,¹⁴ υπονοώντας μάλλον προγενέστερη κατασκευή. Η Magda

¹² Στο ίδιο.

¹³ Κουφόπουλος, Πολυδωρίδης, *Μελέτη Αποκατάστασης*. Κουφόπουλος, «Οικοδομικό χρονικό», 113-114. Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Πρωτόκλητος», 132-133.

¹⁴ Enlart, *Gothic Art*, 312.

Ohnefalsch-Richter, που επισκέφθηκε τον χώρο λίγα χρόνια μετά τον Enlart, αναφέρει:

«...κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι Φράγκοι Ρωμαιοκαθολικοί μοναχοί έκτισαν ένα εκκλησάκι [δηλ. τον υφιστάμενο ναό] πάνω σε μια άλλη υπάρχουσα εκκλησία, που βρισκόταν σε μια σπηλιά από την οποία ανάβλυζε πηγή...».¹⁵

Η αναφορά της Richter παραπέμπει άμεσα σε άλλο ναό, παλαιότερο του γοθτικού. Είναι άγνωστο αν η Richter κατέγραψε κάποια προφορική παράδοση ή είδε κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της παλαιότερης εκκλησίας. Σημαντικό ωστόσο τεκμήριο για την ύπαρξη παλαιότερης φάσης είναι το υψόμετρο του αποκαλυφθέντος (πιθανού) δαπέδου στη βόρεια πλευρά, το οποίο είναι σημαντικά χαμηλότερο από τη βάση του κίονα του γοθτικού ναού. Ωστόσο, απαιτείται πληρέστερη ανασκαφική εργασία και γενικότερη διερεύνηση, οι οποίες ενδέχεται να αποκαλύψουν και άλλα στοιχεία για την προγενέστερη κατασκευή.

Η δεύτερη κύρια κτηριακή ενότητα της μονής, ο πυρήνας, αναπτύχθηκε στα δυτικά της πρώτης και σε ύψος περίπου 8 μ. από τη θάλασσα. Ο πυρήνας της μονής οικοδομείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1860 έως και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (Εικ. 15-16).

Το συγκρότημα του πυρήνα της νέας μονής

Η νεώτερη ανοικοδόμηση και ανασύσταση της μονής είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον π. Ιωάννη Διάκου, ο οποίος εγκαταβίωσε στη μονή από το 1857.¹⁶ Τότε υπήρχαν στην περιοχή μόνο ο παλαιός ναός και δύο μικρά οικήματα.¹⁷ Η ανοικοδόμηση του πυρήνα του νέου συγκροτήματος άρχισε με την ανέγερση του νέου ναού και ολοκληρώθηκε σταδιακά με την ανέγερση των διάφορων προσκτισμάτων σε μια περίοδο 55 περίπου χρόνων.

¹⁵ Ohnefalsch-Richter, *Ελληνικά ήθη και έθιμα*, 162.

¹⁶ Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 65.

¹⁷ Στο ίδιο, 64.

Εικ. 14. Κατεβάτης/αρμοκάλυπτρο της νότιας κύριας θύρας με τη χρονολογία 1865.

Το συγκρότημα του πυρήνα της νέας μονής παρουσιάζει ιδιομορφίες και έχει χαρακτηριστικά που δεν είναι συνήθη σε μοναστηριακά συγκροτήματα. Το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής είναι ένα επίμηκες κτιριακό σύνολο που αναπτύσσεται σε γραμμική διάταξη στον άξονα ανατολής – δύσης (Σχ. 6). Στο κέντρο βρίσκεται ο ναός και περιμετρικά τα διάφορα χρηστικά κτήρια, που είναι δομημένα σε επαφή με αυτόν, αποκρύπτοντάς τον από τα ανατολικά, τα νότια και τα δυτικά. Ο ναός δεν είναι αυτόνομο κτίσμα στο

μέσο αυλής, όπως κατά κανόνα γίνεται σε μοναστηριακά συγκροτήματα, αλλά συνθέτει μαζί με τα προσκτίσματά του ένα συμπαγές, όσο και σύνθετο, κτηριακό σύμπλεγμα. Η ιδιόμορφη διάταξη των κτισμάτων υπαγορεύθηκε από την κλιμακωτή διαμόρφωση του εδάφους και τον δυναμικό τρόπο ανάπτυξης που χαρακτηρίζει τις κατασκευές στη μονή κατά την περίοδο αυτή. Από την άλλη, η ανάπτυξη του χώρου ως προσκυνήματος –όπως επιδίωκε, φαίνεται, εξ αρχής ο κτήτορας της¹⁸ αλλά και οι διάδοχοί του– οδήγησε σε διάταξη κτισμάτων και διαμόρφωση χώρων για την εξυπηρέτηση των προσκυνητών παρά για τη διαβίωση μοναχικής αδελφότητας.

Το νέο καθολικό

Η ανέγερση του νέου ναού του Αποστόλου Ανδρέα άρχισε τον

¹⁸ Στο ίδιο, 27.

Σεπτέμβριο του 1861,¹⁹ ολοκληρώθηκε περί το 1865²⁰ και εγκαινιάστηκε το 1867.²¹ Ο ναός ανήκει στον τύπο των μονόχωρων δρομικών που είναι ο κυρίαρχος ναοδομικός τύπος στην Κύπρο την εποχή αυτή. Η κάλυψη του ναού γίνεται με αλληλοτομία οξυκόρυφων θόλων που σχετίζεται με τη γνωστή από το μεσαίωνα σταυροθολιακή κάλυψη ναών.²² Ο τύπος αυτός απαντάται και σε άλλους μοναστηριακούς ναούς (Άγιος Γεώργιος Αλαμάνου, Άγιος Προκόπιος Μετοχίου Κύκκου στη Λευκωσία, Παναγία Σφαλαντζιώτισσα, Σταυρός Ομόδους), όπως και σε μεγάλο αριθμό ενοριακών ναών. Ο ναοδομικός τύπος της εποχής αυτής μπορεί να θεωρηθεί ως αναβίωση της γοθτικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην Κύπρο αφού υιοθετεί επιλεκτικά μορφές και χαρακτηριστικά που απαντώνται στα μεγάλα γοθτικά μνημεία της Κύπρου. Παράλληλα, όμως, υιοθετούνται και χαρακτηριστικά άλλων ιστορικών περιόδων (νεοκλασσικά, αναγεννησιακά κλπ) με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ιδιότυπου τοπικού εκλεκτικιστικού χαρακτήρα.

Ο ναός είναι επιμήκης, με γενικές εξωτερικές διαστάσεις 11 x 23,85 μ. και έχει πεντάπλευρη προέχουσα αψίδα στα ανατολικά. Λόγω της κλίσης του εδάφους, διαμορφώνεται μικρός υπόγειος χώρος κάτω από την αψίδα του ιερού. Η αψίδα είναι πεντάπλευρη εξωτερικά, ημικυκλική εσωτερικά και καλύπτεται από τεταρτοσφαίριο.

Ο ναός καλύπτεται με μεγάλο οξυκόρυφο θόλο, κατά τον άξονα ανατολής – δύσης, ο οποίος αλληλοτέμνεται με έξι μικρούς, εγκάρσια διατεταγμένους, επίσης οξυκόρυφους θόλους (Εικ. 17). Η κατά μήκος καμάρα εδράζεται στους τοίχους και σε πέντε εγκάρσια οξυκόρυφα τόξα, τα οποία με τη σειρά τους εδράζονται σε φουρούσια στο βό-

¹⁹ Στο ίδιο, 65.

²⁰ Στο ίδιο, 65. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του 2016, αποκαλύφθηκε η χρονολογική μαρτυρία «1865 / ΜΑΡ(ΤΙΟΥ) 8» στον ξύλινο κατεβήτη/αρμοκάλυπτρο της νότιας κύριας θύρας.

²¹ Επιγραφή στον βόρειο τοίχο «ΕΠΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ / ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ Α' / 1867 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 15».

²² Μυριανθούς, «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική», 71-96.

ρειο και νότιο τοίχο, διαιρώντας την καμάρα σε έξι, περίπου ίσα μεταξύ τους, τμήματα (Σχ. 7). Οι διαμορφούμενοι από την αλληλοτομία των καμαρών εγκάρσιοι θόλοι είναι μικρού μεγέθους και στα εξωτερικά μέτωπά τους δεν έχουν παράθυρα. Η ιδιομορφία αυτή απαντάται σε τρεις μόνο άλλους ναούς της περιόδου αυτής: την Παναγία Αβδελλερού (προ του 1879), τον Άγιο Γεώργιο Βατυλής (1865) και την Μεταμόρφωση Λάρνακας (1853-54). Αντίθετα, στην πλειονότητα των ναών της περιόδου, ο αριθμός των οποίων ξεπερνά τους διακόσιους, τα μέτωπα των εγκάρσιων θόλων είναι μεγάλα και διαθέτουν, κατά κανόνα, μικρά ή μεγάλα φωτιστικά ανοίγματα στα μέτωπά τους.

Οι εξωτερικές μακρές πλευρές του ναού διαμορφώνονται με πέντε εξωτερικές παραστάδες οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με τέσσερα χαμηλωμένα τόξα (Εικ. 18). Τα τρία από αυτά είναι ίσου πλάτους ενώ τα ανατολικά είναι στενότερα και έχουν άνοιγμα ίσο με το ένα τρίτο ($\frac{1}{3}$) των άλλων. Οι εξωτερικές παραστάδες δεν έχουν αντιστοιχία με τα εσωτερικά εγκάρσια τόξα, στοιχείο που αποτελεί ιδιαιτερότητα και είναι σε αντίφαση με τον κανόνα που επικρατεί στους ναούς της εποχής, όπου οι εξωτερικές παραστάδες βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία με τα εσωτερικά εγκάρσια τόξα. Στον Απόστολο Ανδρέα η ιδιαιτερότητα αυτή σχετίζεται μάλλον με την πρόθεση διαμόρφωσης των εξωτερικών όψεων με τον συγκεκριμένο τρόπο παραβλέποντας τον κανόνα. Εξάλλου η στατική λειτουργία ίσως να μην επηρεάζεται σημαντικά από την θέση των εξωτερικών παραστάδων, αφού τα φορτία της καμάρας φέρονται κυρίως από τους παχείς τοίχους του ναού (1,12 μ.) και, επομένως, η θέση τους δεν έχει ιδιαίτερη σημασία.

Το σύστημα δόμησης των τοιχοποιιών του ναού είναι μεικτό. Η περίοπτη νότια πλευρά του, όπως και η ανατολική με την αψίδα είναι δομημένες με λαξευτούς λίθους κατά το ισόδομο σύστημα και είναι περισσότερο επιμελημένες (Εικ. 19). Η βόρεια και η δυτική πλευρά, προφανώς για οικονομικούς λόγους, είναι κτισμένες με αργολιθοδομή, με ακανόνιστους λίθους και χαλικώματα, αμφότερες επιχρισμένες, εξαιρουμένων των γωνιόλιθων και των τόξων, τα οποία είναι πάντοτε

Εικ. 15. Το κεντρικό συγκρότημα της μονής, άποψη από τα νότια τη δεκαετία του 1950.

Εικ. 16. Το κεντρικό συγκρότημα της μονής, άποψη από τα νότια στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Εικ. 17. Νέος ναός, άποψη του εσωτερικού προς τα δυτικά (Δ. Μυριανθεύς, 2016).

Εικ. 18. Νέος ναός, άποψη από τα βόρεια (Θ. Τουφεξής, 1906).

από λαξευτούς λίθους. Στο εσωτερικό ο ναός είναι πλήρως επιχρισμένος. Δεν είναι γνωστό το είδος του αρχικού δαπέδου του· πιθανότατα ήταν από κυπριακού τύπου (γυψο)μάρμαρο, υλικό που απαντάται διαχρονικά στους κυπριακούς ναούς.²³ Το μωσαϊκού τύπου δάπεδο, που υπήρχε στον ναό ως πρόσφατα, τοποθετήθηκε πιθανότατα κατά το β' μισό της δεκαετίας του 1950, ίσως μετά την πυρκαγιά του 1954,²⁴ η οποία προκάλεσε σημαντικές ζημιές στον ναό.²⁵ Το δάπεδο αυτό αντικαταστάθηκε κατά τις εργασίες του 2016, από νέο μαρμάρινο.

Αμέσως μετά την αποπεράτωση του ναού, ίσως στο πλαίσιο του ίδιου οικοδομικού προγράμματος, έγινε επέκτασή του στα δυτικά, σε μήκος 5,15 μ., διαμορφώνοντας έτσι το έβδομο σταυροθόλιο της καμάρας. Ο χώρος αυτός είναι διώροφος, με την κατώτερη στάθμη του αρχικά σε μορφή ανοικτού νάρθηκα-προστώου, η οποία μεταγενέστερα διαμορφώθηκε σε κλειστό χώρο και χρησιμοποιείται ως βαπτιστήριο. Στους ναούς της περιόδου, η κατασκευή προστώου στη δυτική πλευρά του ναού, με γυναικωνίτη στον όροφο και οριζόντιο δάπεδο από μεταλλικές ή/και ξύλινες δοκούς, δεν είναι συνήθης· απαντάται στον Απόστολο Ανδρέα, στον Άγιο Γεώργιο Πάνω Δευτεράς και στον Απόστολο Λουκά Παλαιχωρίου. Σε εννέα άλλες περιπτώσεις ναών με γυναικωνίτη σε δεύτερη στάθμη, η κάλυψη του προστώου γίνεται είτε με θόλο είτε με σταυροθόλια. Η ανώτερη στάθμη του χώρου χρησιμοποιείται ως υπερώο (γυναικωνίτης), με πρόσβαση είτε μέσα από τον ναό, με κλίμακα, ή, σε μεταγενέστερη φάση, απευθείας από την ψηλότερη στάθμη, στα δυτικά. Στο κέντρο του έβδομου σταυροθολίου υπάρχει μικρό φωτιστικό άνοιγμα στην οροφή, σε μορφή τρουλλίσκου, στοιχείο που επίσης είναι πολύ σπάνιο στους ναούς της εποχής

²³ Περιορισμένα τμήματα δαπέδου από κυπριακό (γυψο)μάρμαρο βρέθηκαν στη νότια στοά, κατά τις εργασίες αποκατάστασης του 2014-16.

²⁴ Εφ. *Ελευθερία*, 15.1.1954.

²⁵ Κατά τις εργασίες ανακατασκευής του δαπέδου, το 2015, βρέθηκαν στο υπόστρωμα θραύσματα κυπριακού (γυψο)μαρμάρου, καθώς και εκτεταμένα κατάλοιπα καμένων υλικών, βλ. Theofanous, *Report*.

αυτής, αφού απαντάται μόνο στον Απόστολο Ανδρέα και στον Τίμιο Πρόδρομο Άσσιας (προ του 1861).²⁶

Σε μικρό χρονικό διάστημα μετά την ολοκλήρωση του ναού (περί το 1870), πρέπει να τοποθετηθεί και η ανέγερση του κωδωνοστασίου (Εικ. 19), το οποίο οικοδομήθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του. Η χρήση καμπάνων –και, κατ' επέκταση, η ανέγερση κωδωνοστασίων– είχε απαγορευθεί από τους Οθωμανούς μετά την κατάληψη της Κύπρου, τον 16ο αιώνα.²⁷ Με την έκδοση των μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων Χάττι Σερίφ (1839) και Χάττι Χουμαγιούν (1856) και την άρση της απαγόρευσης χρήσης των καμπάνων, αρχίζει η ανέγερση κωδωνοστασίων τόσο στους νεόδμητους ναούς, ως βασικό στοιχείο του κτηριο-λογικού και οικοδομικού προγράμματος, όσο και σε παλαιότερους.²⁸

Το κωδωνοστάσιο διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά των πολυάριθμων στην Κύπρο κωδωνοστασίων της εποχής αυτής: όπως το ότι εδράζεται πάνω σε μία από τις γωνίες του ναού (δεν είναι ανεξάρτητο κτίσμα), επιστέφεται με τρουλλίσκο και φέρει πλούσιο λαξευτό διάκοσμο, με ανάμειξη ποικίλων μορφολογικών στοιχείων (γοθτικών, νεοκλασικών κ.ά.). Το κωδωνοστάσιο επισκευάστηκε τα έτη 1930 και 1933,²⁹ οπότε έγιναν νέα αρμολογήματα και επικάλυψη των φθαρμένων λίθων με τσιμεντοκονία, λόγω της εκτεταμένης επιφανειακής φθοράς τους από τη διάβρωση εξαιτίας του θαλασσινού περιβάλλοντος. Στο κωδωνοστάσιο έγιναν εκτεταμένες επισκευές στο πλαίσιο

²⁶ Τρουλλίσκος σε μορφή φανότρολλου υπάρχει και στους τρούλλους ορισμένων μεγάλων τρίκλιτων τρουλλαίων ναών της εποχής αυτής, όπως της Παναγίας Φανερωμένης Λευκωσίας, της Παναγίας Λύσης, του Τιμίου Σταυρού Πάνω Λευκάρων και του Αγίου Συνεσίου Ριζοκαρπάσου (δυτικός τρούλλος).

²⁷ Για την ανάρτηση καμπάνων κατά την οθωμανική περίοδο στην Κύπρο, δες Κοκκινόφτας, «Ανάρτηση καμπάνων», 211-221. Κυριαζής, «Ο κώδων της Φανερωμένης», 27-30. *Κυπριακά Χρονικά* 9, 195-196.

²⁸ Από τα πρώτα κωδωνοστάσια που ανεγείρονται κατά την οθωμανική περίοδο είναι αυτά του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα και του Τιμίου Σταυρού στα Λεύκαρα (και τα δύο του 1857).

²⁹ Εγγάρακτες χρονολογίες στα τσιμεντοκονιάματα επισκευών.

των εργασιών αποκατάστασης του 2014-2016, τόσο λόγω της φθοράς των λίθων από τη θάλασσα, όσο και της οξειδωσης των μεταλλικών στοιχείων, που προκάλεσαν πρόσθετες φθορές στους λίθους.

Κατά την περίοδο 1870-1880 κατασκευάστηκε στοά κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού. Η στοά αυτή είναι διαμορφωμένη από τέσσερα άνισου ανοίγματος ελαφρά οξυκόρυφα τόξα, που φέρονται από ογκώδεις τετράγωνους πεσσούς, οι οποίοι αντιστοιχούν στις εξωτερικές παραστάδες του ναού (Σχ. 9). Η στοά καλυπτόταν με μονόριχτη ξύλινη στέγη, η οποία στο μέσον της αλληλοτεμνόταν με μια εγκάρσια διατεταγμένη δίριχτη στέγη που κατέληγε σε αέτωμα, έτσι ώστε να αναδεικνύεται και να μην αποκόπτεται το κεντρικό -και ψηλότερο από τα άλλα- αψίδωμα της νότιας (κεντρικής) εισόδου του ναού (Εικ. 1), το οποίο φέρει πλούσιο λαξευτό διάκοσμο και αέτωμα. Τα στοιχεία για την αρχική μορφή της στέγης της στοάς, αποκαλύφθηκαν κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης (2014-2016), οπότε και εντοπίστηκε πυκνή σειρά δοκοθηκών, στις οποίες εδράζονταν οι ξύλινες δοκίδες της στέγης της στοάς, σε όλο το μήκος του νότιου τοίχου του ναού. Στέγαστρο στοάς αυτής της μορφής σπανίζουν στους ναούς της εποχής, αφού, εκτός από τον Απόστολο Ανδρέα, απαντώνται μόνο στο ναό της Μεταμόρφωσης Λευκονοίκου, του 1867.³⁰

Πρόθεση των κτητόρων ήταν η ανέγερση αντίστοιχης στοάς και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού, όπως προκύπτει από τα αρχιτεκτονικά τεκμήρια. Η εργασία αυτή, που δεν εκτελέστηκε τότε, έγινε κατά την πρόσφατη αποκατάσταση του ναού, την περίοδο 2014-2016 (Εικ. 22). Η κατασκευή της νέας στοάς ολοκλήρωσε το ημιτελές παλαιό οικοδομικό πρόγραμμα, βελτίωσε τη λειτουργικότητα και χρη-

³⁰ Στοά με κάλυψη από απλή μονοκλινή στέγη, χωρίς αέτωμα, απαντάται στον Τίμιο Πρόδρομο και στον Άγιο Γεώργιο Άσσιας, στον Άγιο Γεώργιο Βατυλής, στον Αρχάγγελο Κώμας Παλού, στους Αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη Τόχνης κ.α.

στικότητα του χώρου και παρέχει περαιτέρω προστασία στον ναό από τα καιρικά φαινόμενα, όπως ήταν άλλωστε η αρχική πρόθεση.

Πτέρυγα με δωμάτια φιλοξενίας

Κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1880 τοποθετείται η επόμενη οικοδομική φάση, που αφορά την ανέγερση πτέρυγας με δωμάτια φιλοξενίας, πάνω από τη νότια στοά. Το 1880 ο Κ. Μαυρομμάτης από τη Μερσίνα δωρίζει στη μονή ξυλεία, με την οποία κατασκευάζονται «...πλείστα από τα υπάρχοντα δωμάτια...».³¹ Είναι πολύ πιθανό η δωρεά αυτή, που έγινε μετά από παράκληση του Οικονόμου Ιωάννη,³² να σχετίζεται με την ανέγερση αυτών των δωματίων. Η αναφορά στον Τύπο της εποχής (Σάλπιγξ, 1885),³³ σε «... ευάερα και εις θέσιν θαυμασίαν κείμενα δωμάτια...», πρέπει να αναφέρεται στα συγκεκριμένα δωμάτια φιλοξενίας. Εξάλλου, στοιχεία χρονολόγησης, όπως και χρήσιμες πληροφορίες για τη χρονική επαλληλία των κτισμάτων στην περιοχή αυτή, αντλούνται από τη σύγκριση δύο παλαιών φωτογραφιών, μίας του Enlart του 1896³⁴ (Εικ. 6) και μίας παλαιότερης της (Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος),³⁵ άγνωστης ακριβούς χρονολογίας (Εικ. 21). Στην παλαιότερη φωτογραφία, η πτέρυγα δωματίων είναι ήδη αποπερατωμένη, ενώ διακρίνεται και ο υπό κατασκευή ανατολικός τοίχος προστασίας από τη θάλασσα, που υπάρχει ολοκληρωμένος στη φωτογραφία του Enlart. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει το 1896 ως *terminus ante quem* για την κατασκευή του ανατολικού τοίχου, ενώ νωρίτερα από το συγκεκριμένο έτος τοποθετείται η κατασκευή της πτέρυγας των δωματίων.

³¹ Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 314.

³² Στο ίδιο.

³³ Στο ίδιο, 51 υποσ. 67.

³⁴ Vaivre, Plagnieux, *Enlart*, 353.

³⁵ Παπαπολυβίου, *Στο γύρισμα του 20ού αιώνα*, 82. Στην έκδοση δημοσιεύεται το υλικό που παρουσιάστηκε στην Κυπριακή Έκθεση που έγινε στην Αθήνα το 1901. Η φωτογραφία είναι παλαιότερη και οπωσδήποτε προ του 1896. Στη λεζάντα της αναγράφεται λανθασμένα: «Πανήγυρις εις την Τροοδίτισσα».

Εικ. 20. Γενική άποψη μονής από τα νοτιοανατολικά (Δ. Μυριανθεύς, 2016).

Εικ. 21. Το κεντρικό συγκρότημα από τα νοτιοανατολικά κατά τη διάρκεια πανηγύρεως, τη δεκαετία του 1890 (Παπαπολυβίου, Στο γύρισμα του 20ού αιώνα).

Εικ. 22. Νέα βόρεια στοά, άποψη από τα βόρεια (Δ. Μυριανθεύς, 2016).

Εικ. 23. Ο ανατολικός τοίχος του κεντρικού συγκροτήματος όπου διακρίνονται οι δύο φάσεις κατασκευής του (Δ. Μυριανθεύς 2006).

Για την κατασκευή της εν λόγω πτέρυγας έγινε αποξήλωση της αρχικής στέγασης της στοάς και διαπλάτυνση των τόξων και των πεσσών της τοξοστοιχίας του ισογείου. Για την κατασκευή του πατώματος έγινε χρήση μεταλλικών δοκών που εδράζονται στο ναόν και στην τοξοστοιχία, ενώ οι δευτερεύουσες ξύλινες δοκοί είναι από το τοπικό δένδρο αόρατος (άρκευθος η φοινικική). Η πτέρυγα περιλαμβάνει σειρά οκτώ δωματίων, ίσου περίπου πλάτους, η προσπέλαση στα οποία γινόταν από τα δυτικά, μέσω εξώστη διαμορφωμένου σε πρόβολο, κατά μήκος της νότιας πλευράς τους. Στην ίδια πτέρυγα έγιναν κατά καιρούς διάφορες επισκευές και αλλαγές, με κυριότερες αυτές της στέγης, η οποία ανακατασκευάστηκε το 1927 και το 1962,³⁶ οπότε και αντικαταστάθηκαν τα πήλινα κεραμίδια από αμιαντολαμαρίνες. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης των ετών 2014-2016 αφαιρέθηκαν οι αμιαντολαμαρίνες και κατασκευάστηκε νέα στέγη, με κάλυψη από πήλινα κεραμίδια. Κατά τις ίδιες εργασίες έγινε υπερύψωση του δαπέδου στο κεντρικό τμήμα, ώστε να αναδειχθεί το υποκείμενο τοξωτό κεντρικό αψίδωμα της νότιας θύρας του ναού, το οποίο απέκρυπτε η προηγούμενη κατασκευή του πατώματος, ενώ το δυτικό τμήμα της πτέρυγας διαμορφώθηκε σε παρεκκλήσιο.

Όπως αναφέρεται και παραπάνω, προ του 1896 ανοικοδομήθηκε ο ψηλός τοίχος στην ανατολική πλευρά, για την προστασία του ναού και των άλλων κτισμάτων από τη θάλασσα. Ήδη από το 1884, ο Οικονόμος Ιωάννης ζήτησε άδεια από τον Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο για την ανοικοδόμηση τοίχου για την προστασία του ναού και έκτισε ένα μέρος του.³⁷ Το βόρειο τμήμα του τοίχου, στην ισόγεια στάθμη, που είναι δομημένο με αργολιθοδομή, ανήκει ίσως στη φάση αυτή και ενσωματώθηκε λίγο αργότερα στην υπόλοιπη κατασκευή. Ο ψηλός ανατολικός τοίχος έχει ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, είναι κτισμένος με ορθογώνιους λίθους κατά το ισόδομο σύστημα και οι λίθοι φέρουν

³⁶ Γραπτές χρονολογίες σε ζευκτά της στέγης.

³⁷ Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 255.

έντονο έξεργο και περιταίνιο (Εικ. 23). Ο τοίχος ακολουθεί τεθλασμένη μορφή κάτοψης και διαμορφώνεται με δύο ογκώδεις προεξοχές, που προσδίδουν στο σύνολο φρουριακή μορφή από τα ανατολικά. Με την κατασκευή του ανατολικού τοίχου διαμορφώθηκε στην ισόγεια στάθμη το ανατολικό διαβατικό του ναού και στον όροφο διάφοροι χρηστικοί χώροι. Η στέγαση αυτών έγινε με μεγάλο δώμα, το οποίο συνδέθηκε με τον εξώστη της νότιας πτέρυγας. Στη δεκαετία του 1960, τα παραδοσιακά ξύλινα πατώματα αντικαταστάθηκαν με πλάκες οπλισμένου σκυροδέματος, που κι αυτές, με την σειρά τους, αντικαταστάθηκαν κατά τις εργασίες του 2014-2016, λόγω της εκτεταμένης φθοράς που είχαν υποστεί λόγω της γειτνίασης με τη θάλασσα. Η κατασκευή του νέου πατώματος έγινε με τρόπο ώστε να αποκατασταθεί και αναδειχθεί το αρχικό παράθυρο του ιερού, που διχοτομείτο από την προηγούμενη κατασκευή (Εικ. 24).

Συνοδικό και οικονομείο

Το κεντρικό συγκρότημα της μονής ολοκληρώθηκε με την ανέγερση κτηρίου για τη στέγαση του Συνοδικού και του Οικονομείου, στα δυτικά του ναού, το 1914³⁸ (Εικ. 25). Πρόκειται για μεγάλο ορθογώνιο κτήριο, γενικών διαστάσεων 13,50 x 23 μ. Το κτήριο είναι κατά το ήμισυ διώροφο. Η κατώτερη στάθμη είναι διαμορφωμένη σε σειρά δωματίων βοηθητικών χρήσεων, για την κατασκευή των οποίων έγινε λάξευση του βράχου στη δυτική πλευρά. Μεταξύ των δωματίων και του νάρθηκα του ναού διαμορφώθηκε το δυτικό διαβατικό του ναού. Η ανώτερη –κύρια– στάθμη έχει κάτοψη συμμετρική. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της υπάρχει ημιυπαίθρια στοά επτά όμοιων τόξων (Σχ. 10). Ο χώρος εισόδου στο κτήριο βρίσκεται στο κέντρο· εκατέρωθεν αυτού υπάρχουν δύο ίσου μεγέθους μεγάλες αίθουσες με οξυκόρυφα τόξα, δύο η μία και ένα η άλλη. Η δεύτερη ζώνη δωματίων αποτελείται από έναν ευρύ επιμήκη χώρο, από το μέσο του οποίου γίνεται

³⁸ Εγχάρακτες χρονολογίες στη δυτική όψη, «ΜΑΡ(ΤΙΟΥ) 25 / 1914» και «ΜΑΡ-ΤΙ(ΟΣ) / ΑΪΙΔ».

Εικ. 24. Η αψίδα του ιερού και το αποκαταστημένο παράθυρο (Δ. Μυριανθούς, 2016).

Εικ. 25. Κτήριο Συνοδικού-Οικονομείου του 1914, άποψη από τα δυτικά (Δ. Μυριανθούς, 2016).

απευθείας πρόσβαση στο υπερώο-γυναικωνίτη του ναού. Εκατέρωθεν του χώρου αυτού υπάρχουν δύο ίσου μεγέθους δωμάτια, το νότιο εκ των οποίων συνδέεται με τη νότια πτέρυγα δωματίων. Η θύρα προς το βόρειο δωμάτιο αποφράχθηκε το 1967, ώστε αυτό να χρησιμοποιηθεί ως ανεξάρτητη διαμονή. Προκειμένου να υπάρξει αυτόνομη προσπέλαση στο δωμάτιο αυτό, κατασκευάστηκε εξωτερική ανεξάρτητη πρόσβαση με στεγασμένο μπαλκόνι, στη βόρεια πλευρά του κτηρίου. Η αρχιτεκτονική του κτηρίου αυτού χαρακτηρίζεται τόσο από στοιχεία της τοπικής παράδοσης –όπως τα εσωτερικά οξυκόρυφα τόξα, που διαμορφώνουν τους χώρους σε παραδοσιακά δίχωρα ή τρίχωρα– όσο και του νεοκλασικισμού, όπως οι επιμελημένες λιθοδομές σε ισόδομο σύστημα, τα ημικυκλικά τόξα και οι κίονες της στοάς, αλλά και η μορφή των θυρωμάτων, των κουφωμάτων και των ταβανιών. Το κτήριο δεν συνεχίζει την αντίληψη των απλούστερων, παραδοσιακών, πιο λιτών και χωρίς μορφολογικές απαιτήσεις κτηρίων που προηγήθηκαν, αλλά ακολουθεί το κυρίαρχο ρεύμα της αστικής αρχιτεκτονικής της εποχής, τον κλασικισμό.

Με την κατασκευή του κτηρίου του Συνοδικού και Οικονομείου, το 1914, ολοκληρώθηκε το κεντρικό συγκρότημα της μονής και οριοθετήθηκε ευρύ πλάτωμα στην τρίτη βασική στάθμη του συγκροτήματος, στα δυτικά του. Στη βόρεια πλευρά του πλατώματος αυτού οικοδομήθηκε περί το 1919³⁹ νέο κτήριο, ανεξάρτητο από τον παλαιό πυρήνα (Εικ. 26). Με την κατασκευή του εγκαινιάζεται διαφορετικός τρόπος χωροθέτησης των νέων κτισμάτων, που ανεγείρονται πλέον αυτόνομα, σε γραμμικές διατάξεις και με χωροταξική κανονικότητα και, σταδιακά, επεκτείνονται περαιτέρω στα δυτικά.

Η έναρξη κατασκευής του κτηρίου αυτού τοποθετείται στο έτος 1918 και η ολοκλήρωσή του περί το 1921⁴⁰ (Σχ. 11). Είναι το πρώτο κτίσμα στη μονή που σχεδιάζεται από επώνυμο αρχιτέκτονα, τον Θεό-

³⁹ Εγχάρκτη χρονολογία στην ανατολική θύρα της νότιας πλευράς.

⁴⁰ Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 38.

δωρο Φωτιάδη,⁴¹ ο οποίος, από το 1914 περιστασιακά και από το 1920 και μετά μόνιμα, είναι υπεύθυνος για μεγάλο αριθμό εκκλησιαστικών, σχολικών και πολλών άλλων κτηρίων στην Κύπρο. Το κτήριο πρέπει να σχεδιάστηκε την περίοδο 1914-1916⁴², οπότε ο αρχιτέκτονας βρισκόταν στην Κύπρο, και είναι ένα από τα πρώιμα έργα του στο νησί.

Το κτήριο είναι ισόγειο, επίμηκες, με γενικές διαστάσεις 9,15 x 38,25 μ. Λόγω της κλίσης του εδάφους, έχει μικρό υπόγειο τμήμα στα ανατολικά. Αποτελείται από σειρά επτά δωματίων, τα οποία περιβάλλονται από στοά σε σχήμα Π, κατά μήκος της ανατολικής, νότιας και δυτικής πλευράς του. Το ανατολικό και μεγαλύτερο σε μέγεθος δωμάτιο χρησιμοποιείτο ως Συνοδικό. Πρόκειται για μνημειακό κτήριο με χαρακτηριστικά νεοαναγεννησιακής μορφολογίας, με ρυθμό και σωστές αναλογίες, πολύ καλή εκτέλεση εργασιών και ψηλή λιθοξοϊκή ποιότητα.⁴³ Για την ανοικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκε υλικό που είχε λατομευθεί επιτόπου, όπως προκύπτει από τα μέτωπα λάξευσης των βράχων στη βόρεια (Εικ. 27) και στην ανατολική πλευρά του, ενώ σε διάφορα σημεία τα κατώτερα τμήματα των τοίχων είναι από λαξευμένο φυσικό βράχο.

Σε χωρομετρικό σχέδιο του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας (Σελ 81, Εικ. 8.), που αποτυπώνει τα κτήρια της μονής περί το 1920, φαίνεται στα δυτικά της αυλής ισόγειο κτήριο σχήματος Γ, διαφορετικού προσανατολισμού σε σχέση με τα προηγούμενα. Το κτήριο

⁴¹ Για τον Φωτιάδη, βλ. Κουδουνάρης, *Λεξικόν*, 460-461. Ιωνάς, «Φωτιάδης», 759-774. Γεωργίου, *Αρχιτεκτονική Αγγλοκρατίας*, 446-447 και αλλού. Ο Θεόδωρος Φωτιάδης αποφοίτησε από το Μετσόβιο Πολυτεχνείο το 1905 και θεωρείται ο πρώτος που καθιέρωσε το επάγγελμα του αρχιτέκτονα στην Κύπρο (Κουδουνάρης, ό.π., 873) ή ακόμα και πατέρας της νέας κυπριακής αρχιτεκτονικής του 20ού αιώνα (Γεωργίου, ό.π., 446).

⁴² Ο Φωτιάδης, μετά την αποφοίτησή του από το Μετσόβιο Πολυτεχνείο, εργάστηκε στην Αλεξάνδρεια έως και το 1920, εκτός από τη διετία 1914-1916, οπότε ήρθε στην Κύπρο, όπου και εγκαταστάθηκε οριστικά το 1920 (Γεωργίου, ό.π., 446).

⁴³ Με παρόμοια χαρακτηριστικά αλλά και ανάμειξη με νεοβυζαντινά και κλασικιστικά στοιχεία οικοδομήθηκε από τον Θ. Φωτιάδη, στα 1921-1922, η δυτική πτέρυγα του Αγίου Προκοπίου, Μετοχίου της Μονής Κύκκου στη Λευκωσία.

Εικ. 26. Λάξευση του βράχου στα βόρεια του κτηρίου Φωτιάδη (Π. Κουφόπουλος, 2005).

Εικ. 27. Κτήριο Φωτιάδη (Π. Κουφόπουλος, 2005).

Εικ. 28. Άποψη της κρήνης της αυλής (Δ. Μυριανθεύς, 2016).

Εικ. 29. Άποψη του συγκροτήματος της μονής από τα νοτιοδυτικά προ του 1974.

αυτό, που δεν υπάρχει πλέον, είναι άγνωστο πότε κτίστηκε, όπως και πότε ακριβώς κατεδαφίστηκε. Στέγαζε, μάλλον, βοηθητικές χρήσεις (κουζίνα, στάβλους, αποθήκες). Στο ίδιο σχέδιο αποτυπώνεται και η νεοκλασική κρήνη, η οποία κατασκευάστηκε περί το 1898.⁴⁴ Πρόκειται για θολωτή κατασκευή οκταγωνικής κάτοψης, από καλά επιμελημένη λιθοδομή, η οποία είναι σε χρήση ως σήμερα (Εικ. 28 - Σχ. 12).

Μνημείο κτήτορα

Για να τιμηθεί ο κτήτορας της Μονής, π. Ιωάννης, που απεβίωσε το 1909, ανεγέρθηκε μνημείο προς τιμήν του το 1925.⁴⁵ Το μνημείο χωροθετήθηκε σε κομβικό σημείο, στον άξονα του κύριου δρόμου προσέλασης στη μονή (Εικ. 29). Αποτελείται από τετράγωνο λιθόκτιστο υπερυψωμένο επίπεδο, στο κέντρο του οποίου τοποθετήθηκε λίθινη στήλη με την προτομή του κτήτορα και την επιγραφή:

«ΠΑΠΑ ΙΩΑΝΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ / ΚΤΗΤΩΡ / ΕΚΚΛ(ΗΣΙΑΣ)
ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ / ΓΕΝΝΗΘΕΙΣ ΤΗ 10 / ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ
1827 / ΚΑΙ ΑΠΟΒΙΩΣΑΣ ΤΗ 4 / ΙΟΥΛΙΟΥ 1909».

Κουζίνα - φούρνοι - τραπεζαρία

Στη βόρεια πλευρά της πτέρυγας του 1919, κτίστηκε μετά το 1938, με σχέδια και πάλι του αρχιτέκτονα Θ. Φωτιάδη, ανεξάρτητο κτήριο (Σχ. 13) που στεγάζει την κουζίνα, τους φούρνους και την τραπεζαρία. Η κατασκευή του εν λόγω κτηρίου ακολουθεί το αρχικό σχέδιο κατά την κάτοψη μόνο. Αντί της λίθινης τοξοστοιχίας του αρχικού σχεδίου, κατασκευάστηκαν υποστηλώματα και οριζόντιες δοκοί από οπλισμένο σκυρόδεμα. Αυτό είναι το πρώτο κτήριο στον Απόστολο Ανδρέα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Ενδιαφέροντα είναι η κατασκευή των φούρνων, που δεν αποτελούν ανεξάρτητες κατασκευές, αλλά προσκολλώνται στο κτήριο, έχοντας το στόμιο τους μέσα σ' αυτό -στοιχείο που χαρακτη-

⁴⁴ Κοκκινόφτας, *Μονή Αποστόλου Ανδρέα*, 46-47, υποσ. 58.

⁴⁵ Στο ίδιο, 77, υποσ. 105.

ρίζει την καρπασίτικη παραδοσιακή αρχιτεκτονική.⁴⁶ Στο κτήριο έγιναν εργασίες επισκευής και μερικής αναμόρφωσης κατά τα έτη 2002-2003.

Η συνεχής ανάπτυξη της μονής ως ενός από τα μεγαλύτερα παγκύπρια προσκυνήματα και η ανάγκη για φιλοξενία και εξυπηρέτηση των πολυάριθμων επισκεπτών οδήγησαν στην ανοικοδόμηση μεγάλου αριθμού νέων κτηρίων φιλοξενίας, που κατασκευάστηκαν τις δεκαετίες του 1940, του 1950 και έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 (Σχ.1 κτήρια 14-28). Τα κτήρια οικοδομήθηκαν ανεξάρτητα μεταξύ τους και εκτείνονται σε μια ευρεία περιοχή, στα δυτικά και βορειοδυτικά του παλαιού πυρήνα (Εικ. 30). Πρόκειται για κτήρια λιτά και απλά, χωρίς μορφολογικές αναζητήσεις ή λειτουργικές διαφοροποιήσεις. Αν και τα μεγέθη τους διαφέρουν, έχουν όλα κοινή τυπολογία και ακολουθείται η γραμμική επαλληλία δωματίων, με κοινή στεγασμένη βεράντα στην πρόσοψη (Εικ. 31-32). Τα κτήρια κατασκευάστηκαν, είτε από φέρουσες λιθοδομές, τα παλαιότερα, είτε από σκελετό οπλισμένου σκυροδέματος και οπτοπλινθοδομές, κατά τις δεκαετίες του 1940 και μετά.

Νέοι ξενώνες

Κατά καιρούς έγιναν πολλές κτηριακές προτάσεις από διάφορα αρχιτεκτονικά και τεχνικά γραφεία, όπως των αδελφών Μιχαηλίδη⁴⁷ το 1946, του Δ. Παπαδημητρίου το 1958 (Σχ. 14) και των αδελφών Ι. και Α. Φιλίππου κατά τη δεκαετία του 1960. Από τους αδελφούς Μιχαηλίδη έγιναν, το 1946, δύο προτάσεις για κατασκευή διώροφων κτηρίων ξενώνων. Η πρώτη πρόταση (Σχ. 15) έχει ενδιαφέρουσα ογκοπλαστική διαμόρφωση και ανάμειξη υλικών και μορφών (πέτρα, σοβάς, τόξα), ενώ η δεύτερη, που παρουσιάζεται σε τρεις παραλλαγές (Σχ. 16,

⁴⁶ Σίνος, *Αναδρομή*, 47, 119, 120.

⁴⁷ Το τεχνικό γραφείο «Αφοί Μ. Μιχαηλίδη» αποτελείτο από τους αδελφούς Πόλυ Μιχαηλίδη, αρχιτέκτονα, και Γιώργο Μιχαηλίδη, πολιτικό μηχανικό. Για τον Π. Μιχαηλίδη, βλ. Κουδουνάρης, *Λεξικόν*, 504 και Φωκαΐδης, *Μοντέρνο*, 22-24. Ο Πόλυς Μιχαηλίδης θεωρείται από τους κύριους εκφραστές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Κύπρο.

Εικ. 30. Γενική άποψη του περιβάλλοντος χώρου της μονής προς τα δυτικά. Στο βάθος διακρίνεται η σειρά των νεότερων κτηρίων φιλοξενίας. (Δ. Μυριανθεύς, 2005).

Εικ. 31. Κτήριο δωματίων φιλοξενίας της δεκαετίας του 1960, στη βορειοδυτική πλευρά του συγκροτήματος (Σχ. 1: κτήριο 17) (Δ. Μυριανθεύς, 2005).

Εικ. 32. Κτήριο δωματίων φιλοξενίας των μέσων της δεκαετίας του 1960, στη νοτιοδυτική πλευρά του συγκροτήματος (Σχ. 1: κτήριο 25) (Δ. Μυριανθεύς, 2011).

Εικ. 33. Η επίσημη κατοικία, των μέσων της δεκαετίας του 1960 (Σχ. 1: κτήριο 29) (Δ. Μυριανθεύς, 2015).

17 και 18), είναι απλούστερη, με λιτή ογκομετρική διάπλαση. Οι προτάσεις αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν. Οι αδελφοί Μιχαηλίδη έκαναν και προσχέδια για μικρό ξενοδοχείο που επίσης δεν κατασκευάστηκε (Σχ. 19). Τα νεότερα κτήρια διαμονής στο συγκρότημα σχεδιάστηκαν από τους αδελφούς Φιλίππου (Σχ. 1: κτήρια 23, 24, 25 και Εικ. 32).

Εκτός από την ανοικοδόμηση νέων ξενώνων, κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, έγιναν στη μονή και διάφορες επισκευές στα υφιστάμενα κτήρια. Την περίοδο αυτή προστέθηκαν στον μεσαιωνικό ναό επιχρίσματα στους εξωτερικούς τοίχους, ανακατασκευάστηκε η επικάλυψη της θολοδομίας με οπλισμένο σκυρόδεμα και έγινε νέα διευθέτηση της απορροής των ομβρίων. Στην ανατολική πτέρυγα του κεντρικού συγκροτήματος, μεταξύ του ναού και του ανατολικού τοίχου, αποξηλώθηκαν τα παραδοσιακά ξύλινα φέροντα στοιχεία των πατωμάτων και του δώματος και κατασκευάστηκαν νέα πατώματα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Στην διώροφη νότια πτέρυγα του πυρήνα και στο κτήριο Φωτιάδη, του 1919, έγινε αντικατάσταση των γαλλικού τύπου κεραμιδιών της στέγης από αμιαντολαμαρίνες. Στους εξωτερικούς χώρους έγιναν εκτεταμένες επισκευές των λίθινων κλιμακοστασίων με συμπληρώσεις από τσιμεντοκονίαμα, όπως και «κατεδάφιση παλαιών και άχρηστων κτηρίων και ασφαλίστρωση της πλατείας».⁴⁸ Οι εργασίες αυτές κορυφώνονται την περίοδο προ του 1967, χρονιά εορτασμού των 100 χρόνων από την επανίδρυση της μονής.

Αρχιεπισκοπικό μέγαρο

Περί το 1967 ανοικοδομήθηκε, σε περίοπτη θέση στο νοτιοανατολικό άκρο του ευρύτερου χώρου της μονής, ανεξάρτητη διώροφη κατοικία (Εικ. 33 - Σχ.1: κτήριο 29), για να χρησιμοποιηθεί ως αρχιεπισκοπικό μέγαρο.⁴⁹ Πρόκειται για ενδιαφέρον κτήριο του όψιμου μοντερνισμού, που σχεδιάστηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο των αδελφών Ι.

⁴⁸ Εφ. *Ελευθερία*, 21 Σεπτεμβρίου 1967.

⁴⁹ Τσικνόπουλλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, 4-5.

και Α. Φιλίππου⁵⁰. Ακόμη νοτιότερα από αυτό οικοδομήθηκε, την ίδια περίοδο, κέντρο εστίασης⁵¹ για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών.

Ιστορικό συντήρησης της μονής μετά το 1974

Η οικοδομική δραστηριότητα στη μονή διακόπηκε με τα δραματικά γεγονότα της τουρκικής εισβολής του 1974. Το κτηριακό συγκρότημα για αρκετές δεκαετίες παρέμεινε εγκαταλειμμένο και τα καιρικά φαινόμενα επιδείνωσαν την κατάσταση τόσο τα παλαιών λιθόκτιστων ιστορικών κτηρίων όσο και των νεότερων. Το 2000, υπό την εποπτεία του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, αποφασίστηκε η παράλληλη συντήρηση της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα και του Τεκκέ Χαλά Σουλτάν στη Λάρνακα, δύο μνημείων με ιδιαίτερη θρησκευτική σημασία για την Κύπρο. Κατά την πρώτη περίοδο των εργασιών, που έγιναν κατά τα έτη 2002-2003 υπό την αιγίδα της UNOPS, τότε αρμόδιου φορέα των Ηνωμένων Εθνών, στον Απόστολο Ανδρέα έγιναν επισκευές και αναμορφώσεις σε πέντε κτήρια συνοδείας στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος. Επισκευάστηκαν τα κτήρια με αριθμούς 10 (κουζίνα), 12 (τουαλέττες), 14, 15 και 16 (κτήρια διαμονής) (Σχ.1) και έγινε μερική διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, που περιελάμβανε αναμόρφωση του οδικού δικτύου στον ευρύτερο χώρο και νέες φυτεύσεις. Οι εκτεταμένες επισκευές των κτηρίων περιελάμβαναν, μεταξύ άλλων, και την κατασκευή νέων ξύλινων στεγών με κεραμίδια, στοιχείο που δεν υπήρχε αρχικά και προσδίδει πιο ολοκληρωμένη μορφή στα κτήρια.

Οι προτάσεις που έγιναν, την ίδια περίοδο, για την επέμβαση στον ιστορικό πυρήνα και τα παλαιά κτήρια της μονής, προκάλεσαν εκτεταμένες αντιδράσεις του κοινού, αφού προέβλεπαν μέχρι και κατεδάφιση ορισμένων από αυτά.⁵² Με παρέμβαση και πρωτοβουλία της

⁵⁰ Το κτήριο αυτό, όπως και τα υπόλοιπα κτήρια που είναι κατασκευασμένα από σπλισμένο σκυρόδεμα, βρίσκονται σήμερα σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, λόγω της διάβρωσης από το θαλασσινό περιβάλλον.

⁵¹ Τσικνόπουλλος, *Ο Απόστολος Ανδρέας*, 4.

⁵² Σχετικά με το θέμα βλ., Τριανταφυλλόπουλος, «Ο Πρωτόκλητος», 138-140, εφ.

Εικ. 34. Η δεξαμενή άρδευσης των κήπων της μονής (Σχ. 1: κτήριο 8). Κατεδαφίστηκε το 2013 προκειμένου να κτιστεί ο αστυνομικός σταθμός (Σχ. 1: κτήριο 9) (Δ. Μυριανθεύς, 2011).

Εικ. 35. Άποψη της Μονής από τα βορειοανατολικά. Διακρίνεται το πηγάδι (Σχ. 1: κτήριο 5) της βόρειας πλευράς (Α. Ρίτσος, 2005).

Διαχειριστικής Επιτροπής της Μονής⁵³ συντάχθηκε, το 2005, έκθεση αυτοψίας και αξιολόγησης του κτηριακού συγκροτήματος, από εμπειρογνώμονες του Πανεπιστημίου Πατρών.⁵⁴ Εν τέλει, αποφασίστηκε η σύνταξη νέας μελέτης συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης του κτηριακού συγκροτήματος, απόφαση που είχε και τη σύμφωνο γνώμη των Τουρκοκυπρίων. Η Διαχειριστική Επιτροπή της Μονής ανέθεσε, το ίδιο έτος, στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών, την εκπόνηση του Διεπιστημονικού Ερευνητικού Προγράμματος «Αποκατάσταση και Ανάδειξη του Μοναστηριακού Κτηριακού Συγκροτήματος της Μονής Αποστόλου Ανδρέα Καρπασίας».⁵⁵

Πολίτης, «Χρονικό. Μαρτυρία...μαρτυρίου. Απόστολος Ανδρέας», Κυριακή 1.12.2002. Επίσης σε πάμπολλα δημοσιεύματα στον ημερήσιο τύπο ιδιαίτερα της περιόδου 2002-2004. Ενδεικτικά: Μ. Λυσάνδρου, «Κατεδαφίζεται ο ιστορικός πυρήνας. 'Τυμνή' η μονή Αποστόλου Ανδρέα», εφ. *Πολίτης*, 24.11.2002. Αί. Μιχαήλ, «Συντήρηση δεν σημαίνει κατεδάφιση», εφ. *Φιλελεύθερος* 1.6.2003, Μ. Σχίζα, «Αναστηλώνουμε ή κατεδαφίζουμε ένα μνημείο» εφ. *Φιλελεύθερος* 25.6.2003. Π. Καπαρής, «Εκεί στο Μοναστήρι του Αποστόλου Ανδρέα» εφ. *Πολίτης*, 13.7.2003. Β. Βασιλείου, «Στο έλεος της διάβρωσης το ιστορικό μοναστήρι του Απ. Ανδρέα» εφ. *Φιλελεύθερος*, 31.8.2003. Χρ. Μανώλης, «Δεν υπάρχει τίποτα για πέταμα», εφ. *Πολίτης*, 5.10.2003.

⁵³ Η τότε Διαχειριστική Επιτροπή αποτελείτο από τους π. Ζαχαρία Γεωργίου, Πρόεδρο, Δρ. Γεώργιο Χριστοδούλου Αντιπρόεδρο και τους Π. Πίτρακο, Ι. Μανώλη, αείμνηστο Α. Φαλά, Ι. Αρχοντού και Α. Αχιλλέως, οι οποίοι πρώτοι αντιτάχθηκαν στα σχέδια κατεδάφισης και οραματίστηκαν την αποκατάσταση της Ι. Μονής.

⁵⁴ Η έκθεση συντάχθηκε από τους καθηγητές Π. Κουφόπουλο, και Στ. Μαμαλούκο, αρχιτέκτονες και τον Χρ. Φουρνιώτη-Παυλάτο, πολιτικό μηχανικό. Η έκθεση αναθεωρήθηκε και μεταφράστηκε στην αγγλική από την αρχιτέκτονα Μαρίνα Μυριανθέως-Κουφοπούλου.

⁵⁵ Επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος ήταν ο Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Ν. Πολυδωρίδης και εποπτεία είχαν οι καθηγητές Π. Κουφόπουλος, ως κύριος ερευνητής, και Στ. Μαμαλούκος. Η ομάδα αποτύπωσης του κτηριακού συνόλου κατά τον Ιούλιο του 2005 αποτελούνταν από τους νέους αρχιτέκτονες και φοιτητές του Πανεπιστημίου Πατρών: Δ. Αναγνωστόπουλο, Κ. Αργυρού, Χ. Δούνη, Ά. Θεοδοσίου, Γ. Καρρά, Μ. Κουφόπουλο, Κ. Λαγό, Α. Παντελίδου, Μ. Παπαβαρνάβα, Σ. Παράσχο, Κ. Πετράκο, Χ. Σολωμού, Μ. Σολωμού, Δ. Τσαχρέλια, Χρ. Τορνάρη και Α. Τσίκα. Τον Οκτώβριο του 2005 πραγματοποιήθηκε νέα αυτοψία και από άλλους ειδικούς: τον καθηγητή Δ. Τριανταφυλλόπουλο, την αρχιτέκτονα Μ. Μυριανθέως - Κουφοπούλου, τον πολιτικό μηχανικό Χρ. Φουρνιώτη-Παυλάτο, τον γεωτεχνικό Απ. Ρίτσο, τη συντηρήτρια Ι. Δογάνη και τον

Η νέα μελέτη, που ολοκληρώθηκε και υποβλήθηκε για έγκριση το 2006, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις διεθνώς αποδεκτές αρχές επέμβασης σε μνημεία, την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του συγκροτήματος, αλλά και τις κατασκευαστικές δυνατότητες που επέτρεπαν αποκατάσταση και όχι κατεδαφίσεις, εγκρίθηκε τόσο από τις αρμόδιες αρχές της Κυπριακής Δημοκρατίας, όσο και από τις τουρκοκυπριακές αρχές. Η μελέτη προνοούσε την εκτέλεση των εργασιών σε τρεις φάσεις, η πρώτη φάση περιελάμβανε τη συντήρηση και αποκατάσταση του κεντρικού συγκροτήματος της μονής, η δεύτερη τη συντήρηση του μεσαιωνικού ναού και του χώρου του Αγιάσματος και η τρίτη τη διαμόρφωση του ευρύτερου περιβάλλοντα χώρου.

Μετά την ανασύσταση της Επισκοπής Καρπασίας (2007) και με τις επίπονες προσπάθειες του Επισκόπου Καρπασίας Χριστοφόρου, την συνεργασία της Διαχειριστικής Επιτροπής και με την οικονομική στήριξη του έργου από τον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Κύπρου κ.κ. Χρυσοστόμου Β', έγινε η έναρξη των εργασιών της πρώτης φάσης τον Ιούλιο του 2014. Οι εργασίες εκτελέστηκαν υπό την αιγίδα της UNDP, αρμόδιου φορέα των Ηνωμένων Εθνών, σε συνεργασία με τη Δικονομική Επιτροπή για την Πολιτιστική Κληρονομιά και ολοκληρώθηκαν τον Αύγουστο του 2016.

Στις 7 Νοεμβρίου 2016 έγινε η τελετή παράδοσης του έργου στον Επίσκοπο Καρπασίας Χριστοφόρο και τον Πρόεδρο της Διαχειριστικής Επιτροπής, Οικονόμο της Μονής π. Ζαχαρία Γεωργίου, που επί 50 περίπου έτη υπηρετεί και φροντίζει τη Μονή. Την 18η προς 19η Νοεμβρίου έγιναν από τον Επίσκοπο Καρπασίας τα εγκαίνια εκ δευτέρου του ανακαινισμένου καθολικού της μονής, και στις 30 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, ημέρα της εορτής του αγίου, τελέστηκε η πρώτη θεία λειτουργία.

αρχιτέκτονα-ερευνητή βιοποικιλότητας Χρ. Μακρή. Η διεπιστημονική ομάδα του Πανεπιστημίου Πατρών είχε ακόμη πλαισιωθεί από τον μηχανολόγο Α. Ζεϊντάν, τη συντηρήτρια λίθου Α. Γαλανού, και τους αρχιτέκτονες Κ. Σκαρή Στ. Παρασκευόπουλο, Π. Κοκκινάκη, Α. Ανουσάκη, Κ. Κασκαμπά και Μ. Μαντέλη.

Εικ. 36. Άποψη του εξώστη της νότιας πτέρυγας (Δ. Μυριανθεύς, 2016).

Εικ. 37. Άποψη του κεντρικού συγκροτήματος από αέρος (UNDP 2016).

**ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ
ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ
ΣΧΕΔΙΑ**

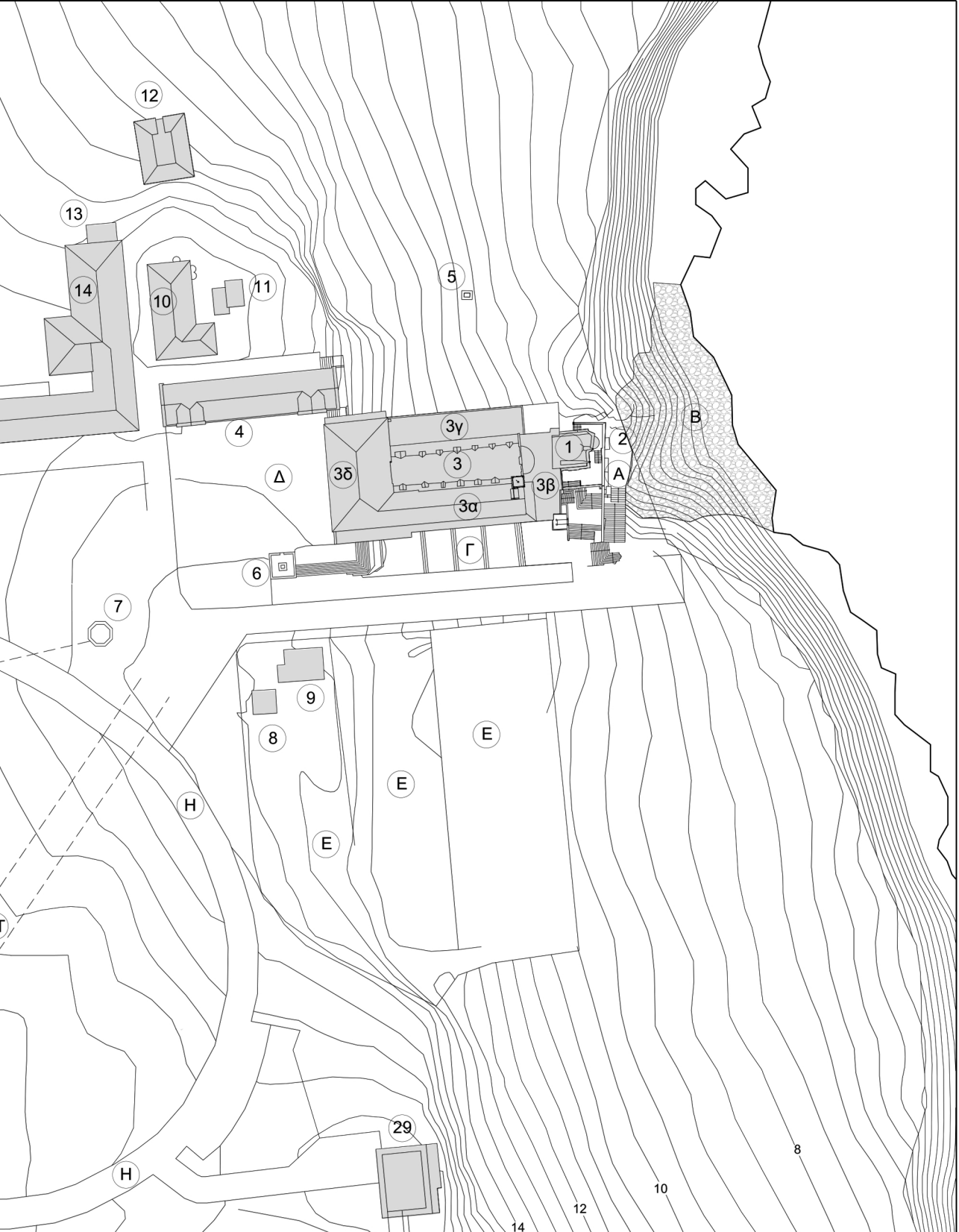
ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ
2. ΑΓΙΑΣΜΑ
3. ΝΑΟΣ (1865)
- 3α. ΝΟΤΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ (1880)
- 3β. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΤΕΡΥΓΑ (1890)
- 3γ. ΒΟΡΕΙΑ ΣΤΟΑ (2016)
- 3δ. ΣΥΝΟΔΙΚΟ - ΟΙΚΟΝΟΜΕΙΟ (1914)
4. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (1919)
5. ΠΗΓΑΔΙ (19ος αι.)
6. ΠΡΟΤΟΜΗ ΚΤΗΤΟΡΑ (1925)
7. ΚΡΗΝΗ (1895)
8. ΔΕΞΑΜΕΝΗ (ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ 2013)
9. ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ (2013)
10. ΚΟΥΖΙΝΑ - ΦΟΥΡΝΟΙ (1938)
11. ΛΕΒΗΤΟΣΤΑΣΙΟ (ΥΠΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ)
12. ΤΟΥΑΛΕΤΤΕΣ ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ (2003)
13. ΔΩΜΑΤΙΟ ΓΕΝΝΗΤΡΙΑΣ
14. ΚΟΥΖΙΝΑ - ΤΡΑΠΕΖΑΡΙΑ - ΔΙΑΜΟΝΗ (ΠΡΟ 1948)
15. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (ΠΡΟ 1948)
16. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (1960-1961)
17. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (1960-1961)
18. ΤΟΥΑΛΕΤΤΕΣ (1960-1961)
- 19-20. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (ΠΡΟ 1948)
21. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (1950)
- 22-24. ΤΟΥΑΛΕΤΤΕΣ (1965-1967)
- 23-25. ΚΤΗΡΙΑ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (1965-1967)
26. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ 2010)
27. ΚΡΗΝΗ c.1950
28. ΚΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ (ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ 2010)
29. ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑ (1967)
- 30-31. ΚΤΗΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ
- 32-33. ΒΟΗΘΗΤΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ

- A. ΠΛΑΤΩΜΑ ΑΓΙΑΣΜΑΤΟΣ
B. ΚΥΜΑΤΟΘΡΑΥΣΤΗΣ c.1980
Γ. ΝΟΤΙΑ ΑΥΛΗ
Δ. ΔΥΤΙΚΗ ΑΥΛΗ
Ε. ΚΗΠΟΣ
ΣΤ. ΑΡΧΙΚΗ ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΗ ΜΟΝΗΣ
Ζ. ΔΡΟΜΟΣ - ΑΣΦΑΛΤΟΣ
Η. ΔΡΟΜΟΣ ΧΩΜΑΤΙΝΟΣ (ΧΑΡΑΞΗ 2003)
Θ. ΧΩΡΟΣ ΣΤΑΘΜΕΥΣΗΣ (2010)

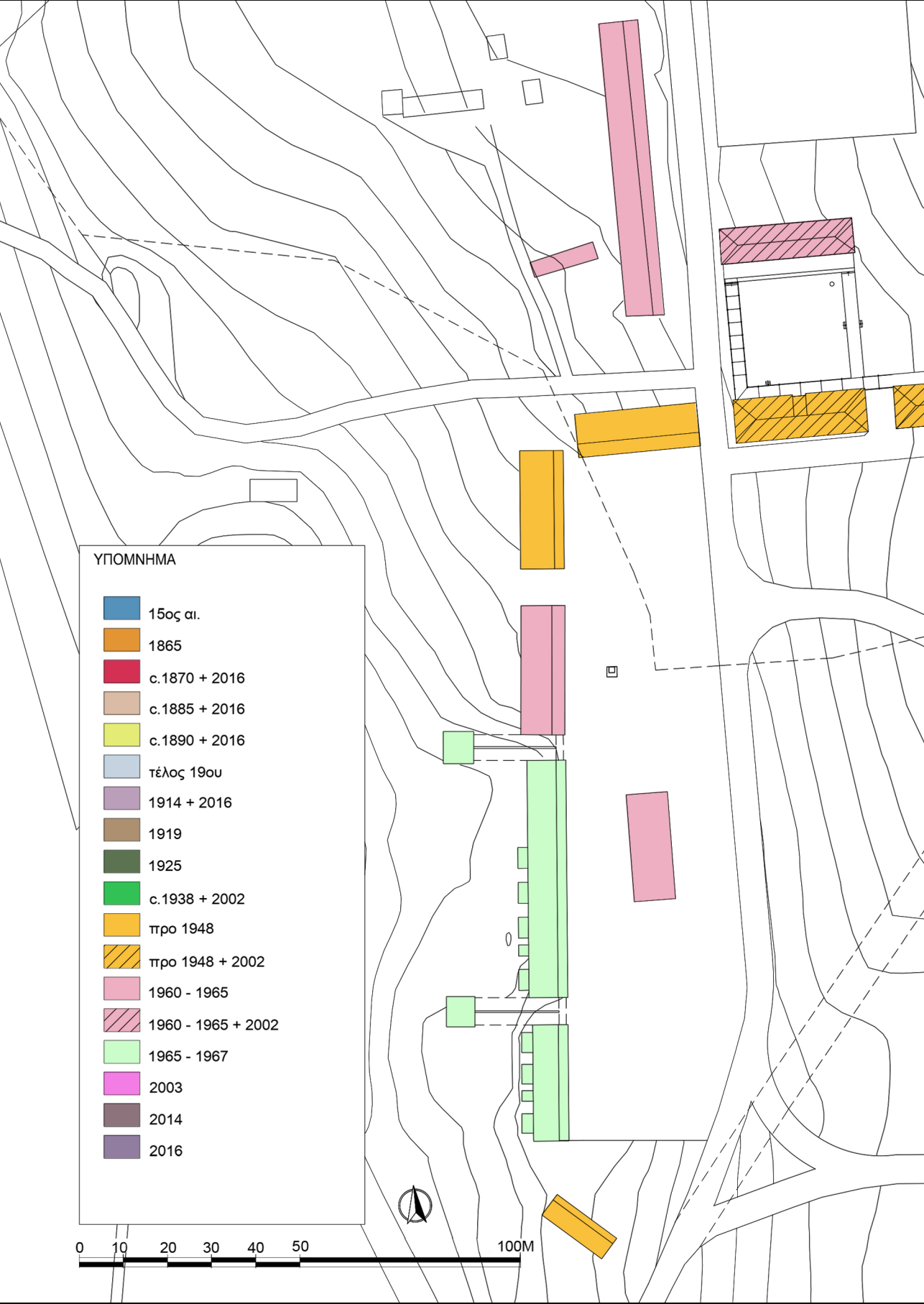
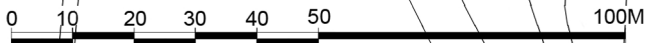
0 10 20 30 40 50 100M

Σχ. 1. Τοπογραφικό του συγκροτήματος της Μονής Αποστόλου Ανδρέα με καταγραφή των κτηρίων κατά το 2005 (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

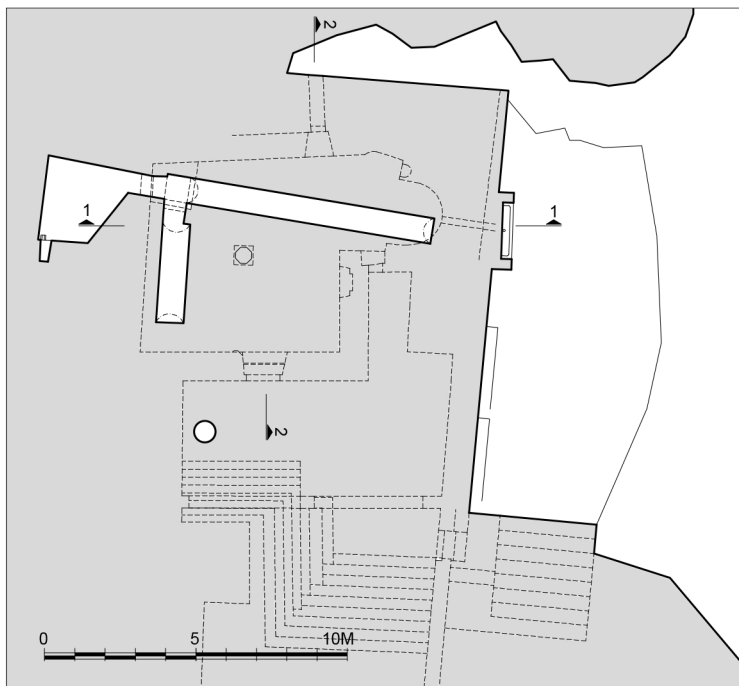
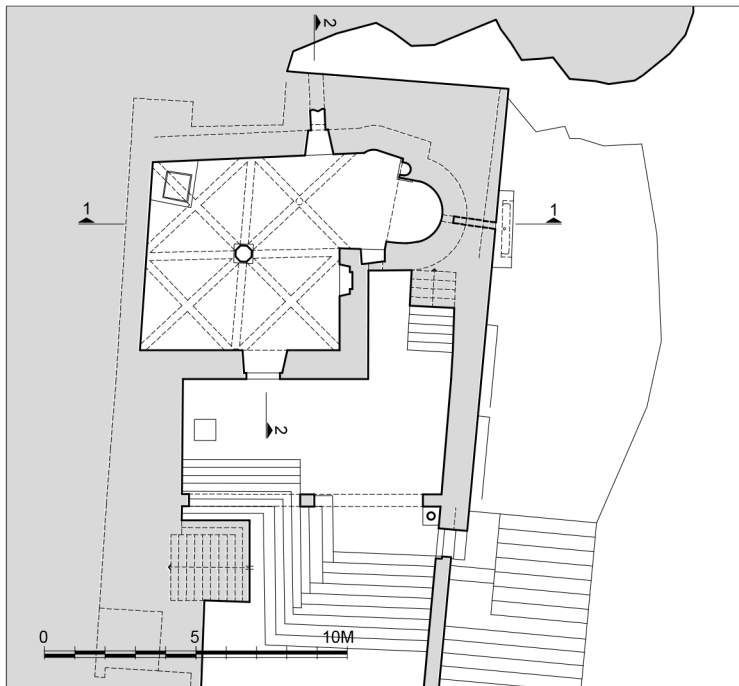
ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- 15ος αι.
- 1865
- c.1870 + 2016
- c.1885 + 2016
- c.1890 + 2016
- τέλος 19ου
- 1914 + 2016
- 1919
- 1925
- c.1938 + 2002
- προ 1948
- προ 1948 + 2002
- 1960 - 1965
- 1960 - 1965 + 2002
- 1965 - 1967
- 2003
- 2014
- 2016

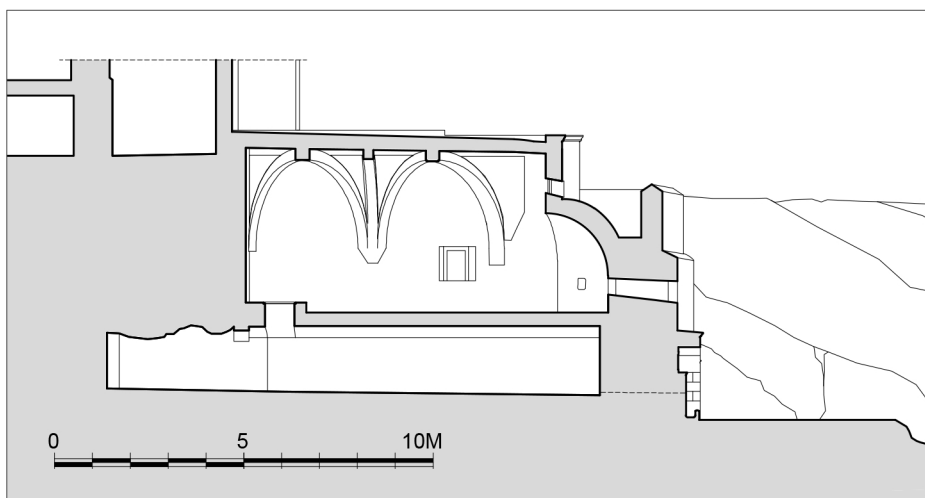
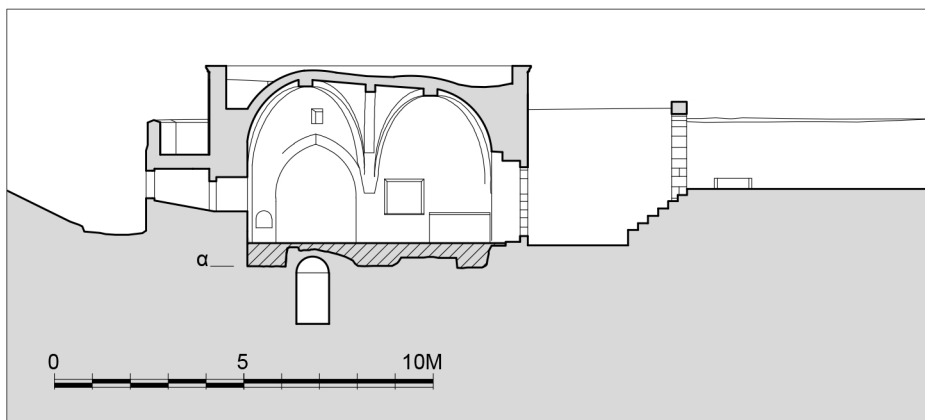

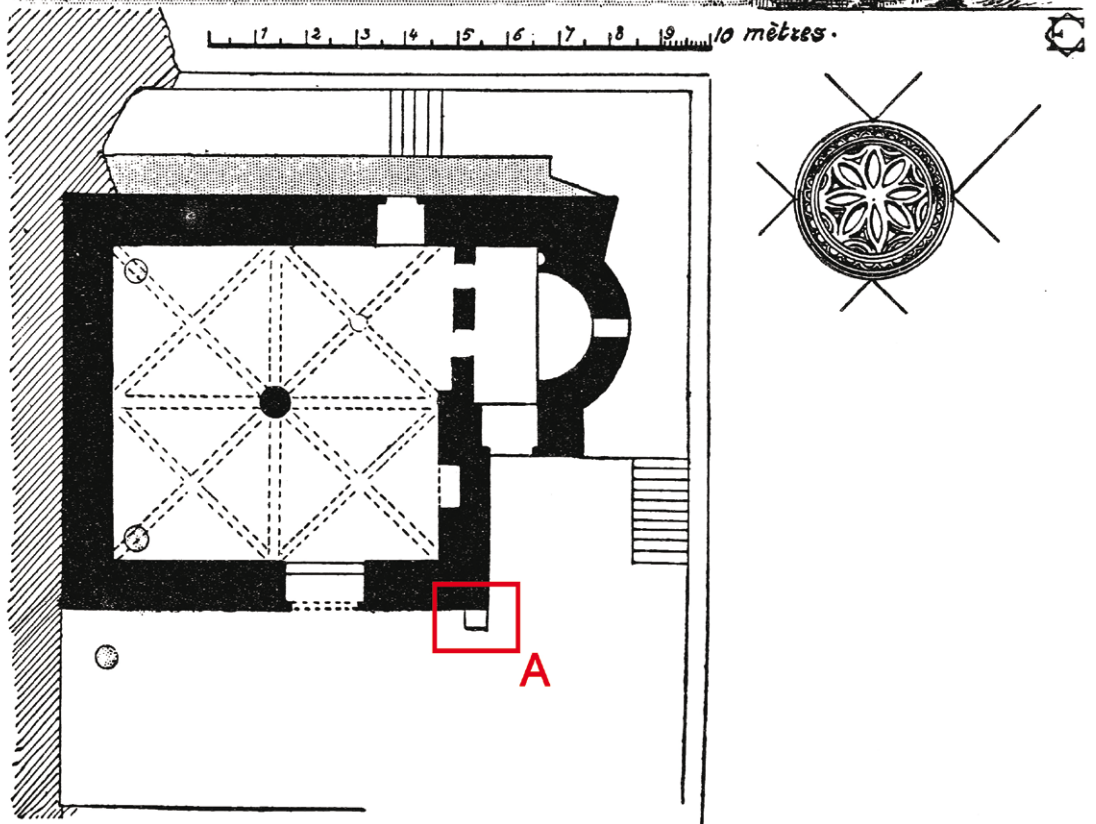
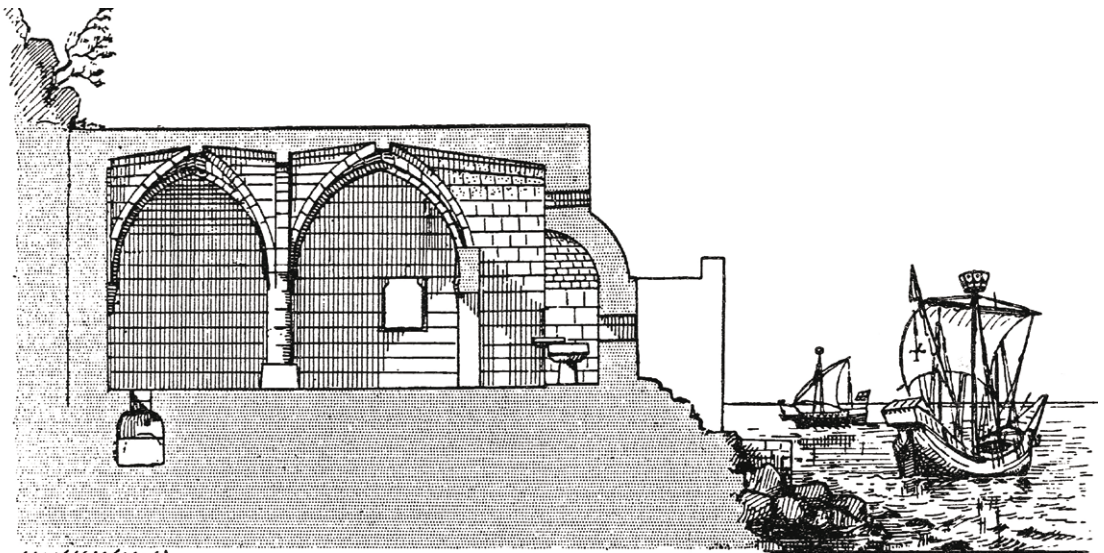
Σχ. 2. Τοπογραφικό του συγκροτήματος της Μονής Αποστόλου Ανδρέα με υπόδειξη των κύριων οικοδομικών φάσεων των κτηρίων (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

Σχ. 3. Μεσαιωνικός ναός, κατόψεις (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

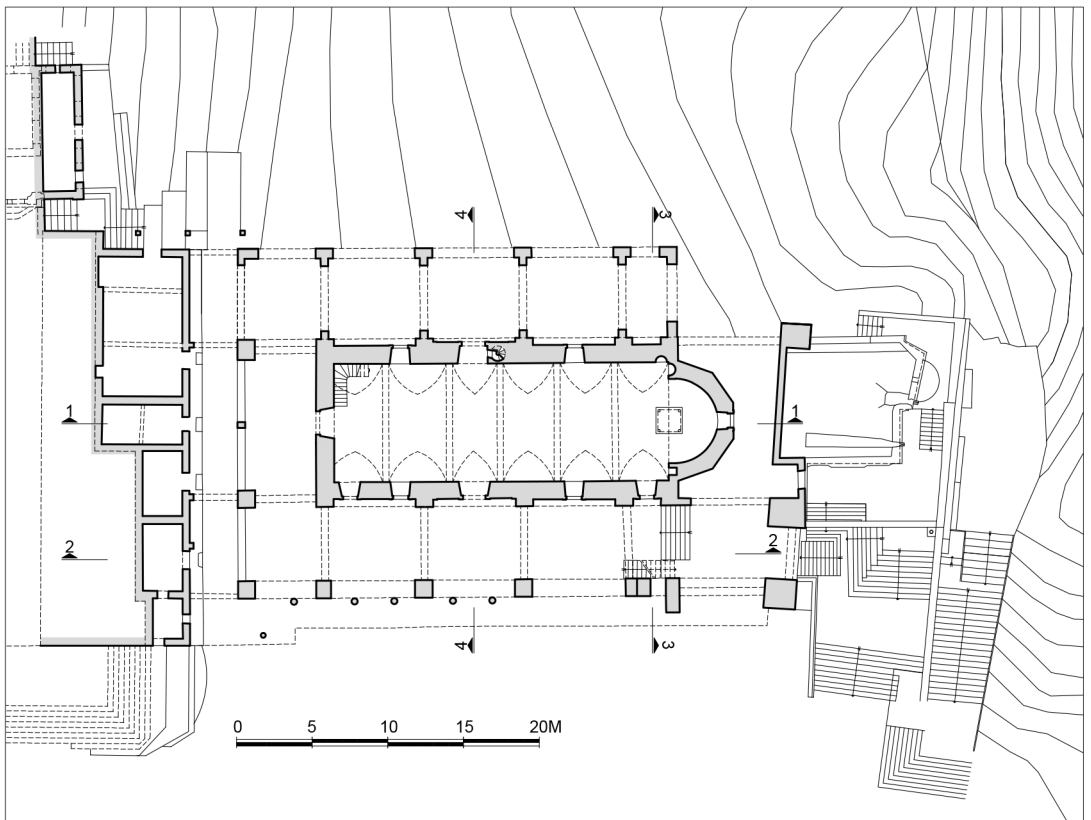
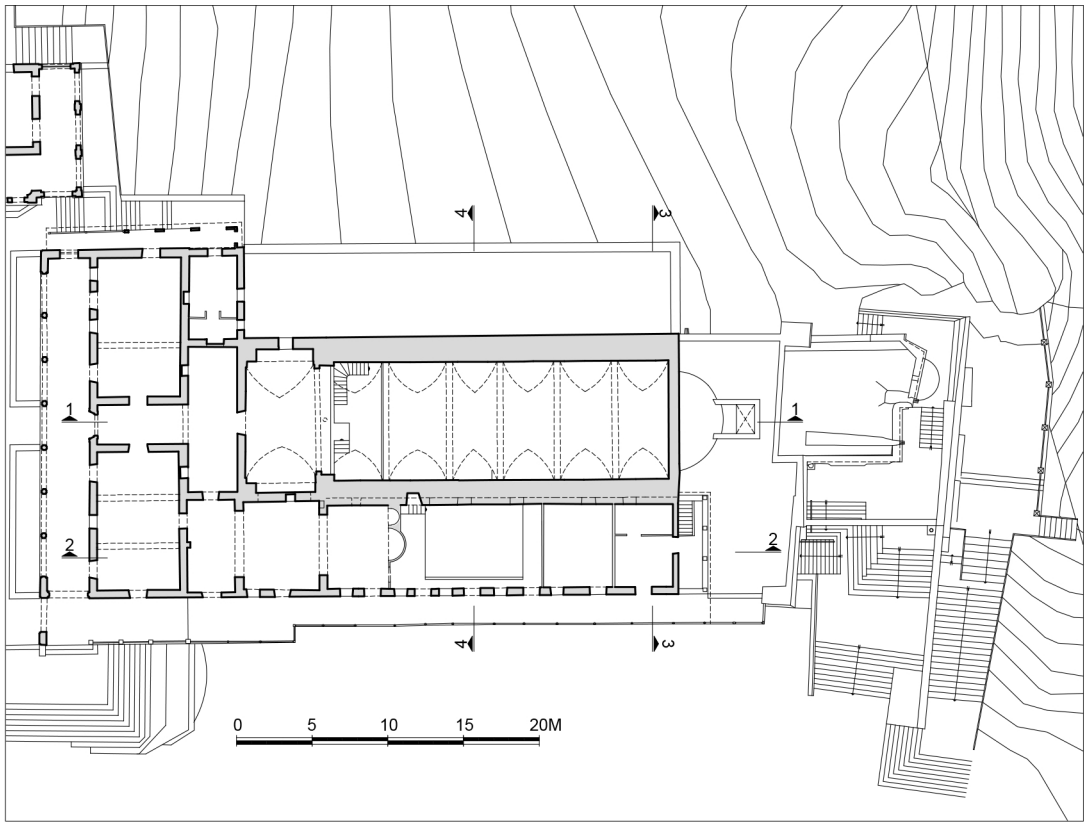

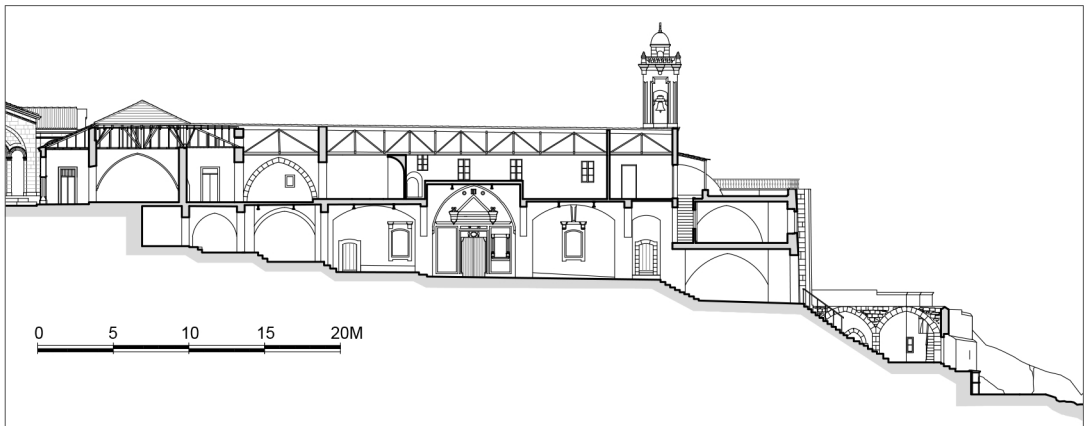
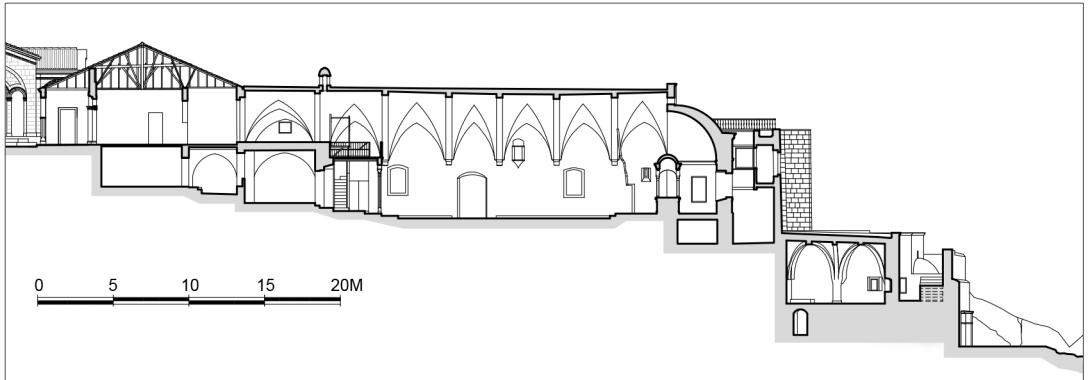
Σχ. 4. Μεσαιωνικός ναός, τομές (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

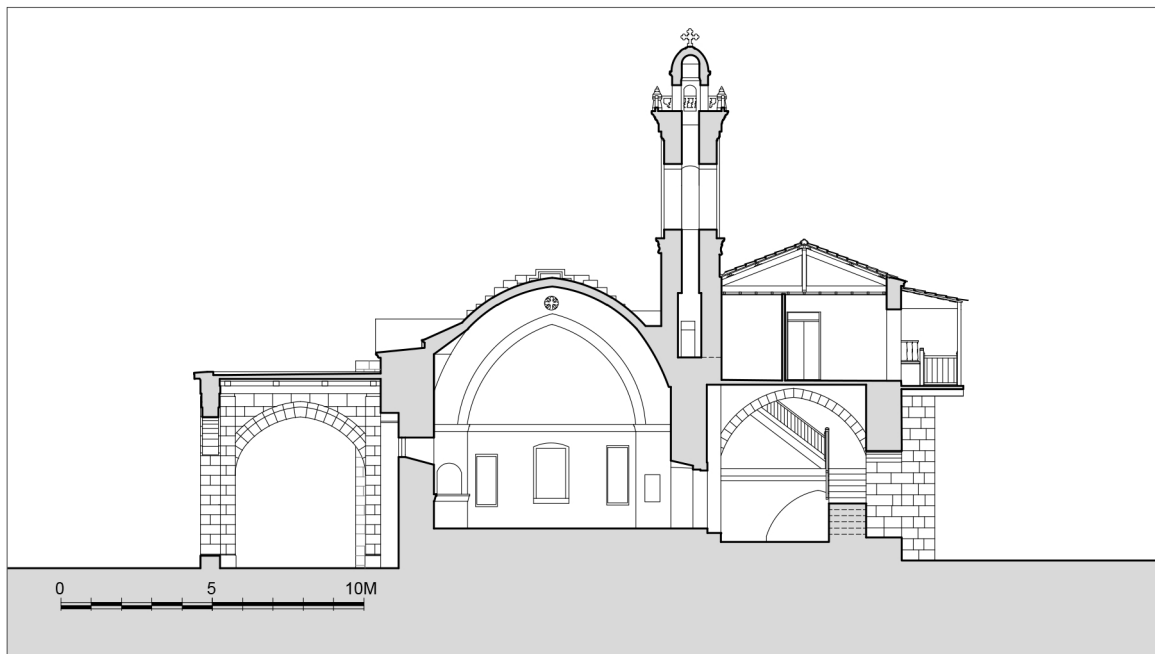
Σχ. 5. Μεσαιωνικός ναός, κάτοψη – τομή Camille Enlart, 1896 (Enlart, *Gothic Art*, 310).

Σχ. 6. (απέναντι σελίδα) Κεντρικό συγκρότημα μονής, νεότερος ναός και προσκτίσματα: κάτοψη Α' στάθμης, κάτω· κάτοψη Β' στάθμης, άνω (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

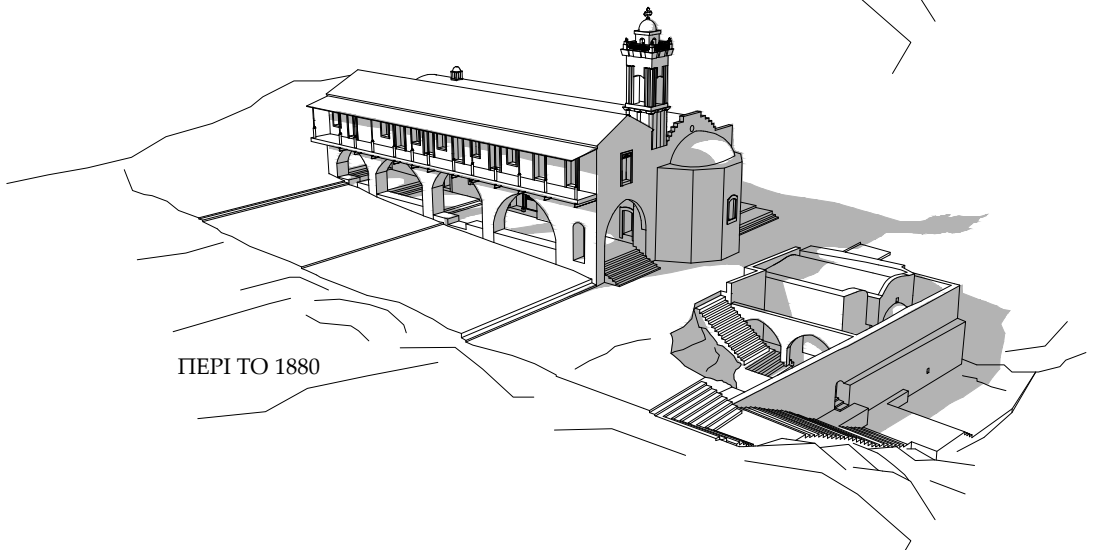
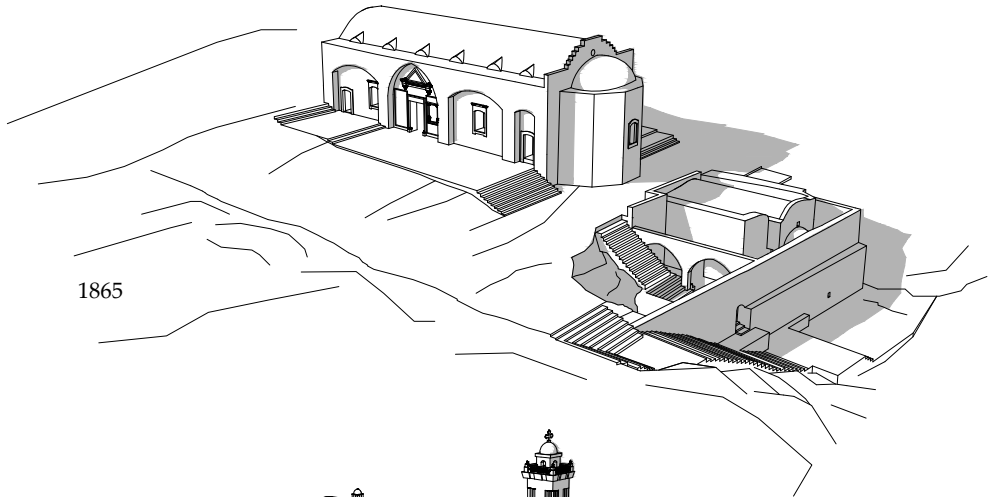

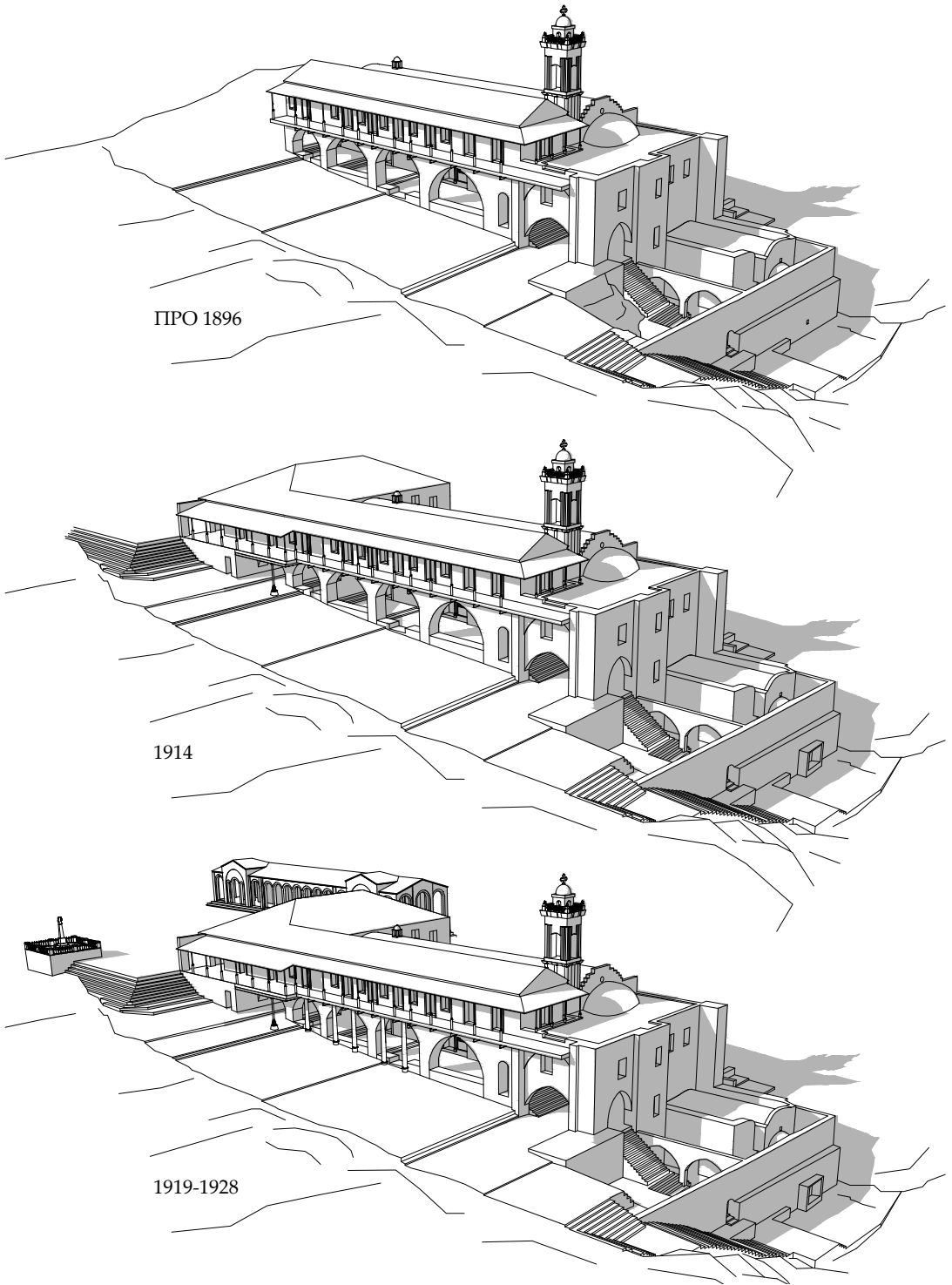

Σχ. 7. Γενικές τομές του κεντρικού συγκροτήματος και του μεσαιωνικού ναού (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

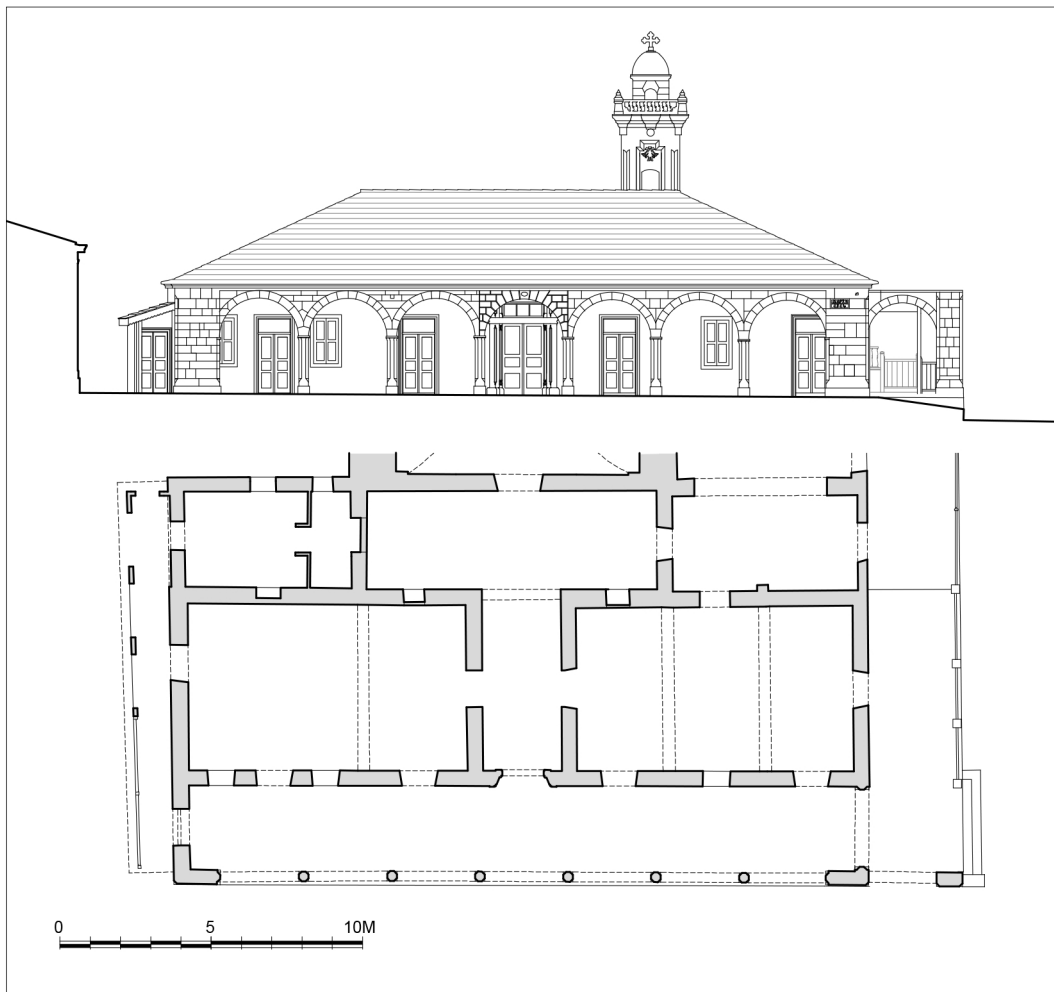

Σχ. 8. Κατά το πλάτος τομές του κεντρικού συγκροτήματος, προς τα ανατολικά (άνω) και προς τα δυτικά (κάτω) (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

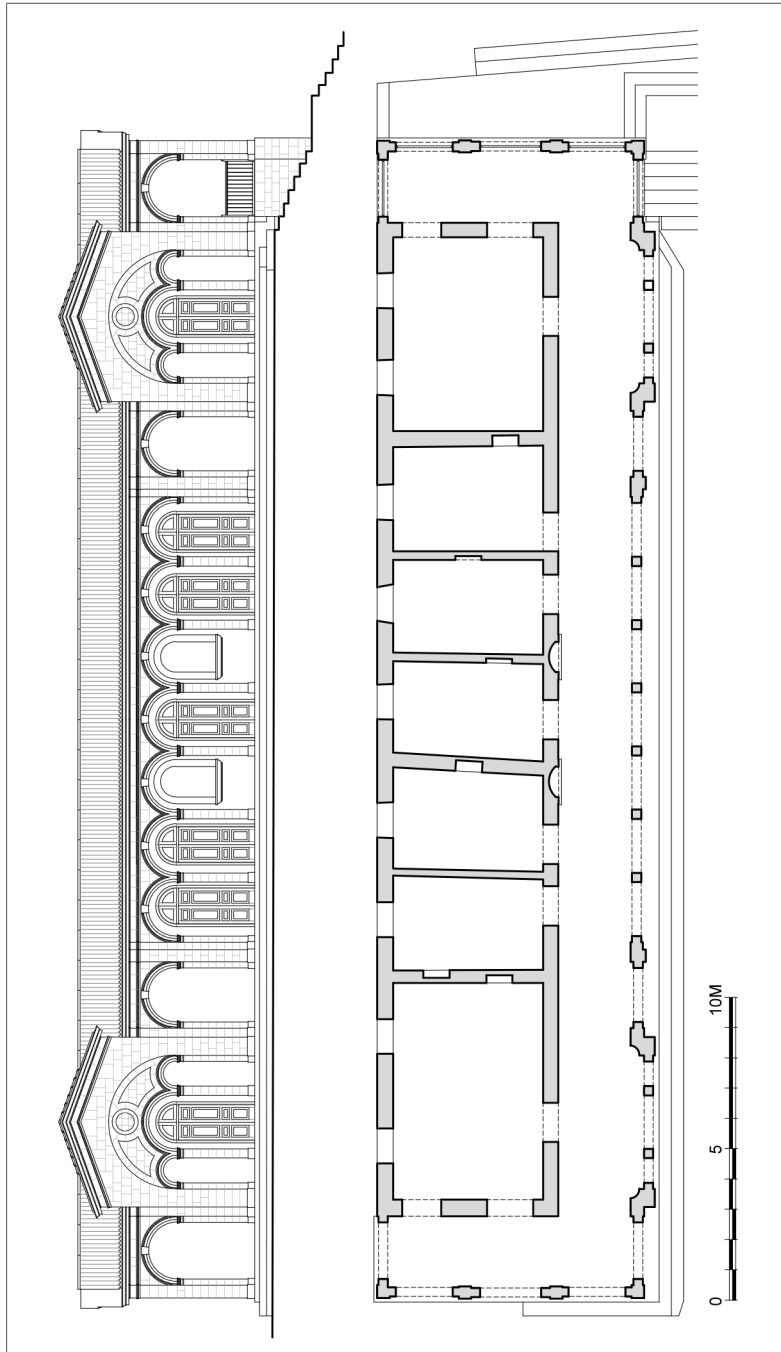

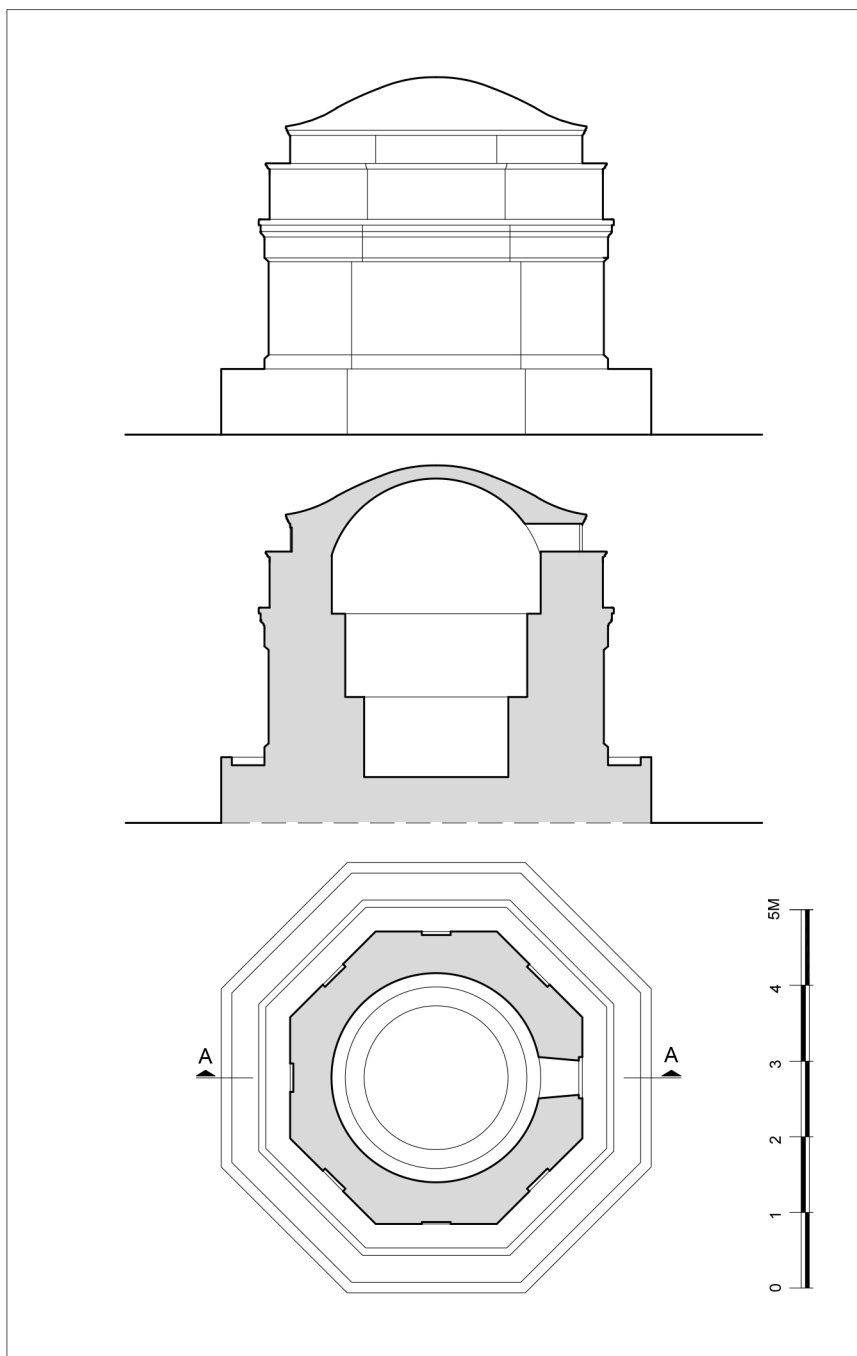
Σχ. 9. Αξονομετρική απόδοση των κύριων οικοδομικών φάσεων του κεντρικού συγκροτήματος (Δ. Μυριανθεύς).

Σχ. 10. Κτήριο Οικονομείου – Συνοδικού του 1914, κάτοψη και δυτική όψη (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

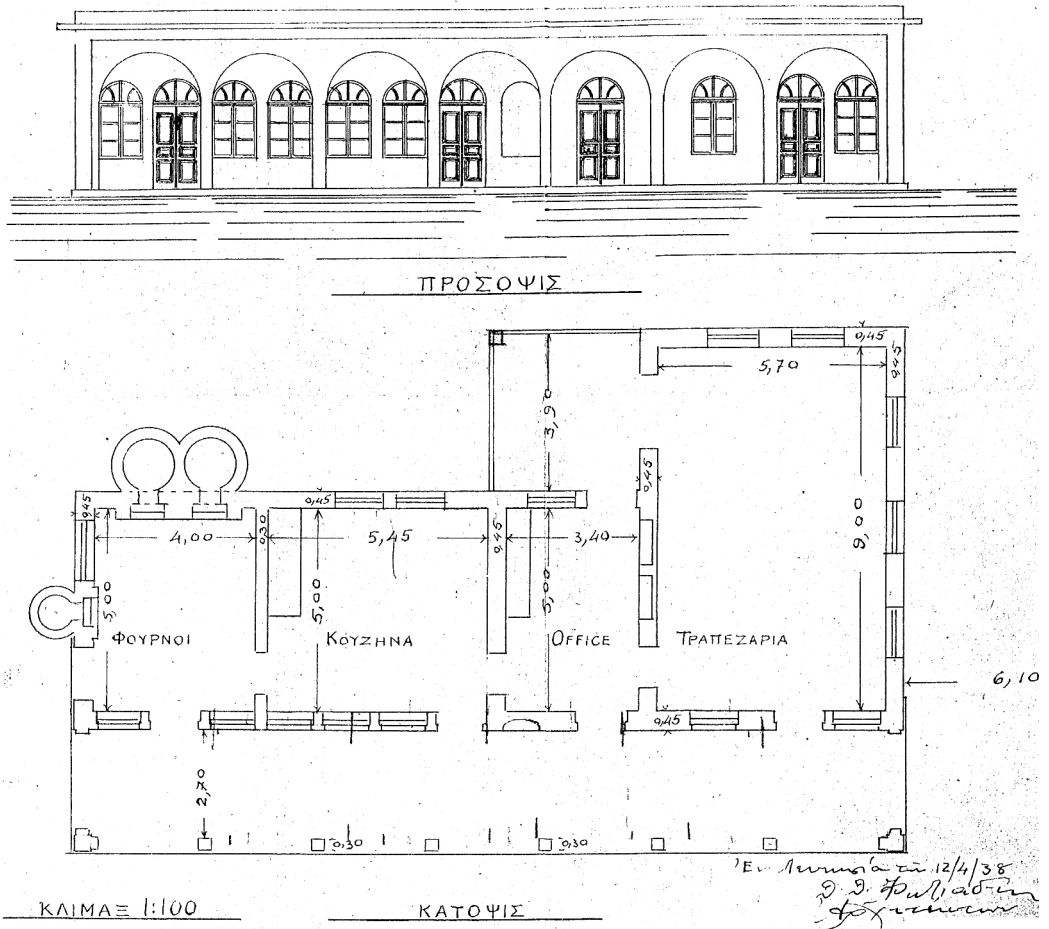

Σχ. 11. Κτήριο δωματίων φιλοξενίας και Συνοδικού του 1919, αρχιτέκτων Θ. Φωτιάδης, κά-
τοψη και νότια όψη (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

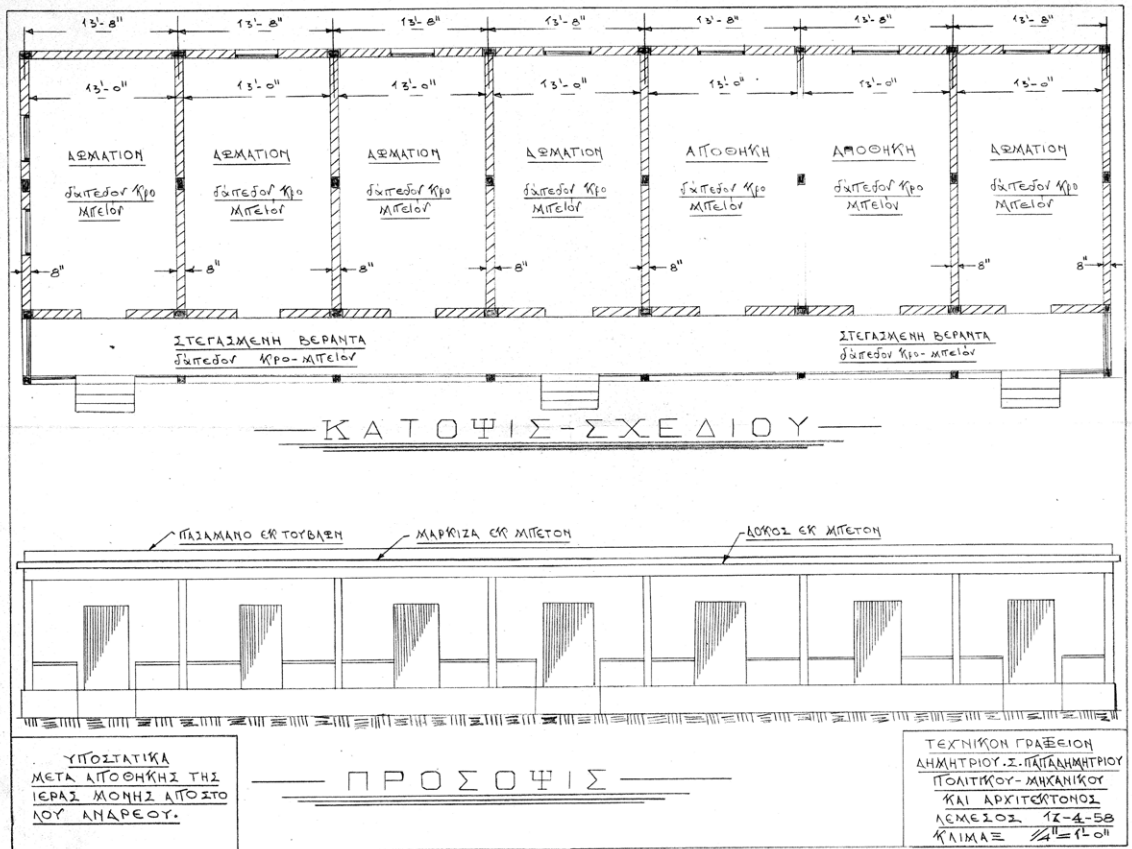

Σχ. 12. Κρήνη αυλής, κάτοψη-τομή-όψη (Μελέτη Πανεπιστημίου Πατρών).

ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΡΑΠΕΖΑΡΙΑΣ ΚΟΥΖΙΝΑΣ ΚΑΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΠ. ΑΝΔΡΕΑ

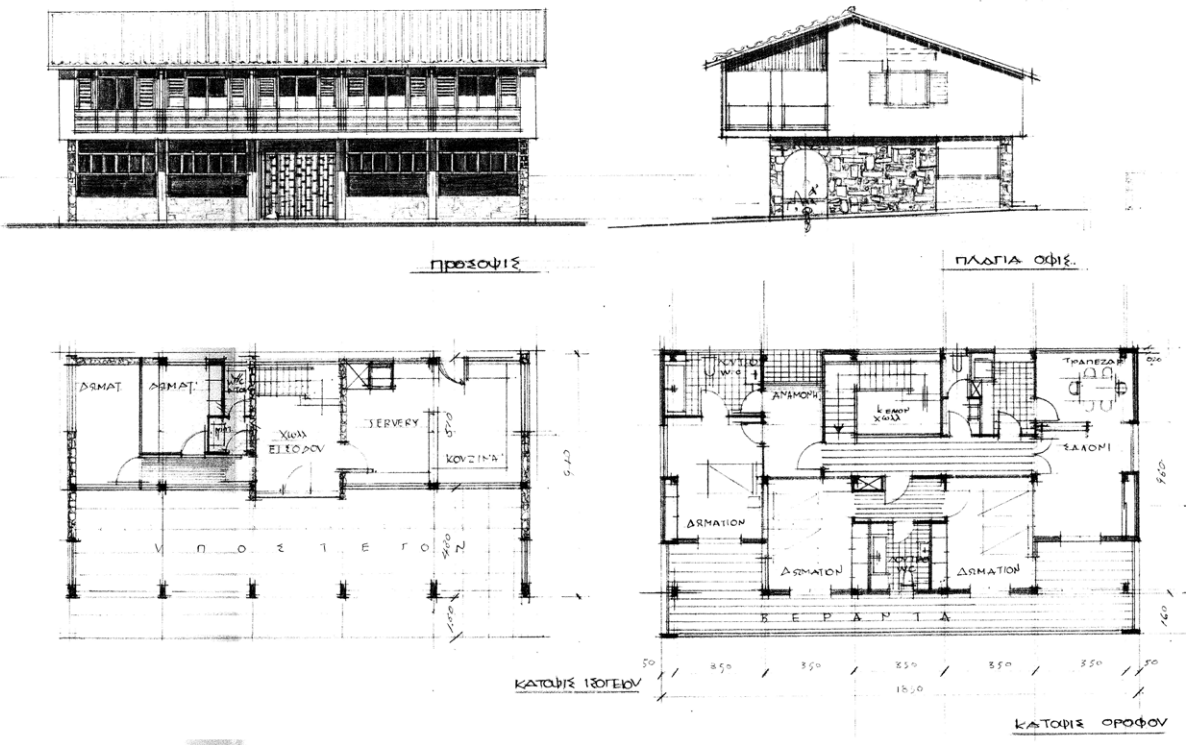
Σχ. 13. Σχέδιο τραπεζαρίας και κουζίνας του 1938, αρχιτέκτων Θ. Φωτιάδης, κάτοψη και όψη (Αρχείο Μονής Απ. Ανδρέα).

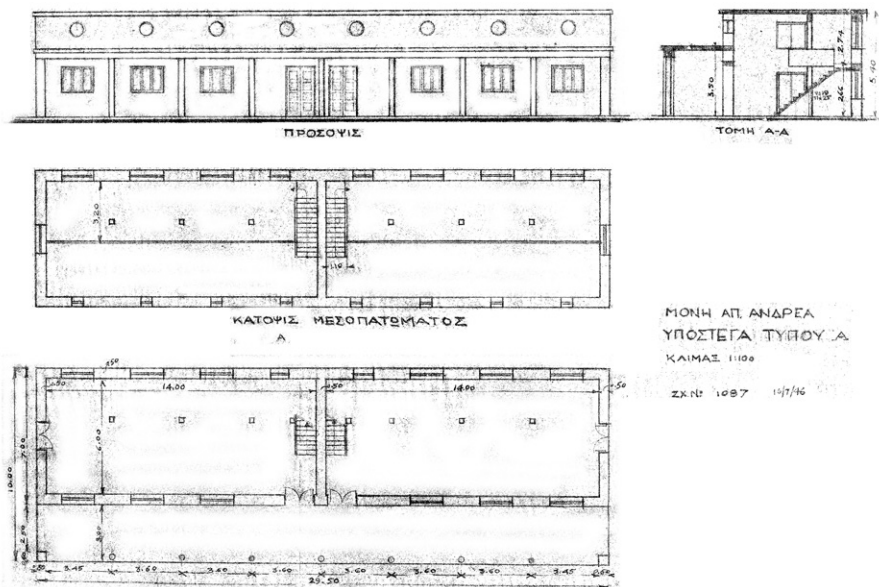
Σχ.14. Σχέδιο δωματίων φιλοξενίας και αποθήκης, του 1958. Πολιτικός μηχανικός και αρχιτέκτων Δ. Παπαδημητρίου, κάτοψη και όψη (Αρχείο Μονής Απ. Ανδρέα).

ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ
 ΑΝΤΡΕΑ
 ΞΕΝΩΝ ΚΛΙΜ. 1:100

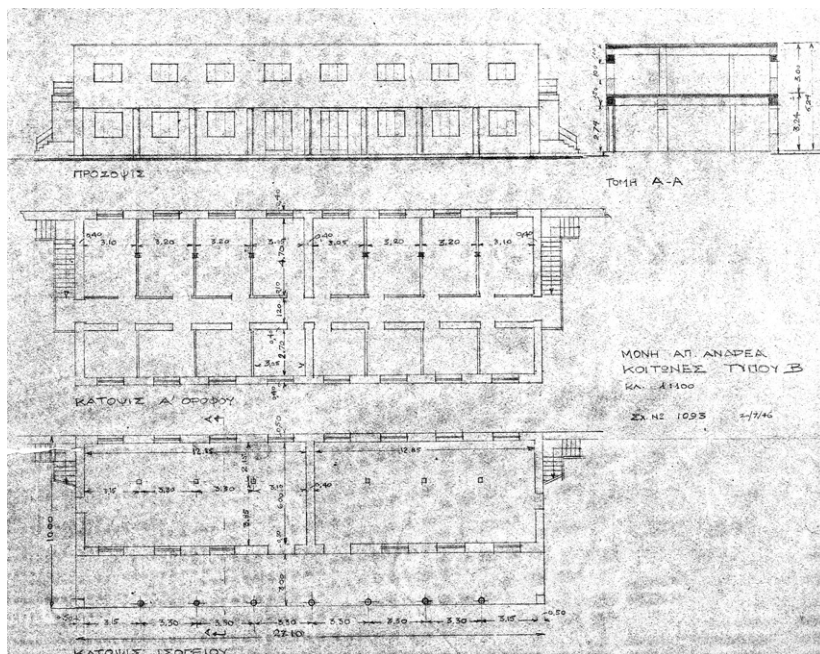
ΤΕΧΝΙΚΟΝ ΓΡΑΦΕΙΟΝ
 ΑΡΧ. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ.

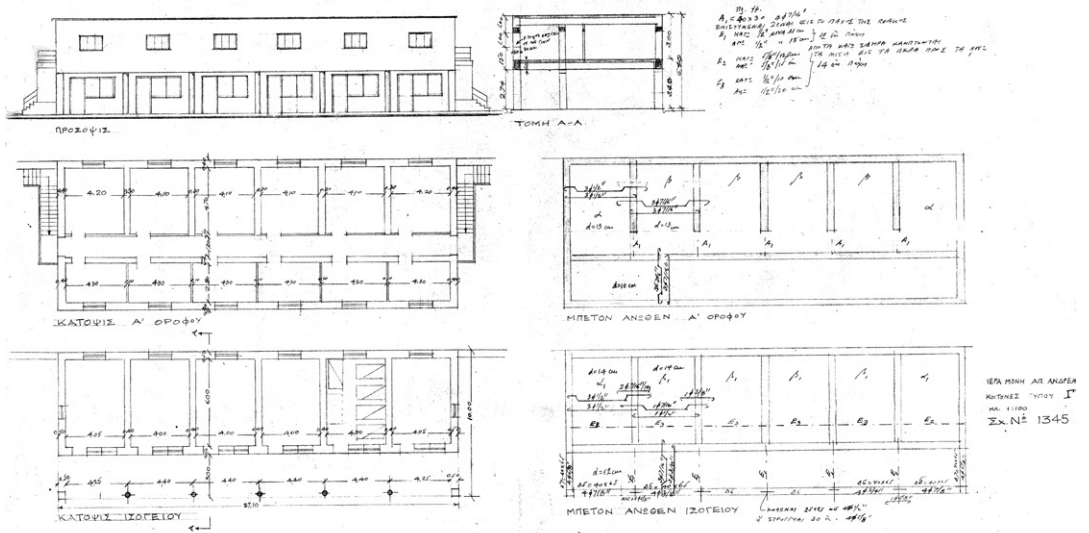
Σχ. 15. Σχέδιο ξενώνα, του 1946 (;). Αφοί Μιχαηλίδη, κατόψεις και όψεις. Το κτήριο δεν κατασκευάστηκε (Αρχείο Μονής Απ. Ανδρέα).

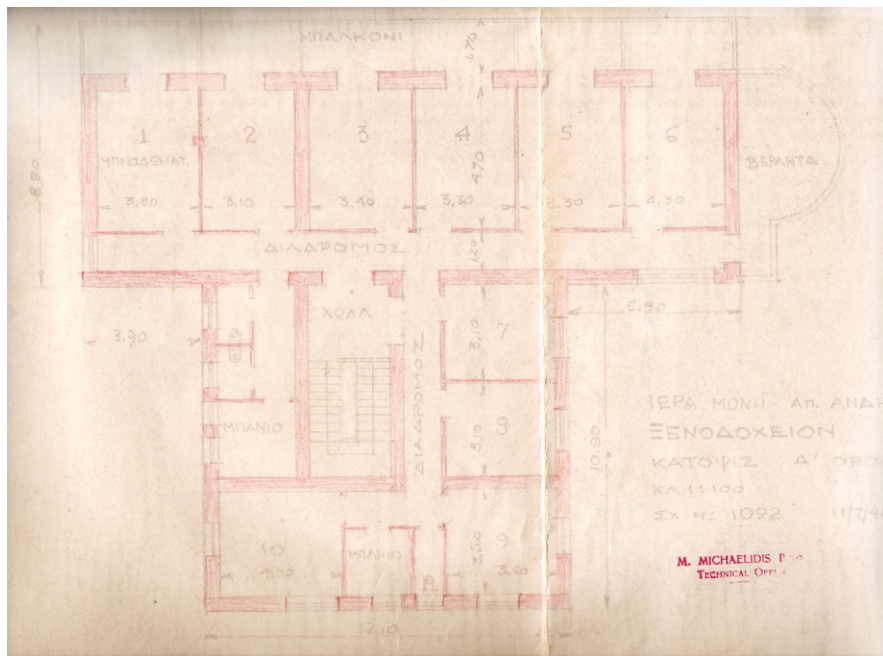
Σχ. 16. Σχέδιο υποστέγων (δωματίων φιλοξενίας) τύπου Α, του 1946. Αφοι Μιχαηλίδη, κατόψεις, τομή και όψη. Το κτήριο δεν κατασκευάστηκε (Αρχείο Μονής Απ. Ανδρέα).

Σχ. 17. Σχέδιο υποστέγων (δωματίων φιλοξενίας) τύπου Β, του 1946. Αφοι Μιχαηλίδη, κατόψεις, τομή και όψη. Το κτήριο δεν κατασκευάστηκε (Αρχείο Μονής Απ. Ανδρέα).

Σχ. 18. Σχέδιο υποστέγων (δωματίων φιλοξενίας) τύπου Γ, του 1946. Αφοι Μιχαηλίδη, κατόψεις, τομή, ύψη και στατικά σχέδια. Το κτήριο δεν κατασκευάστηκε (Αρχείο Μονής).

Σχ. 19. Σχέδιο ξενοδοχείου του 1946. Αφοι Μιχαηλίδη (M. Michaelides Bros Technical Office), κάτοψη Α' ορόφου. Το κτήριο δεν κατασκευάστηκε (Αρχείο Μονής Απ. Ανδρέα).